

Sušak u odnosima Kraljevine SHS i Italije 1918-1925.

Bartulović, Željko

Source / Izvornik: **Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 2000, 50, 957 - 987**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:118:732344>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

PRAVNI

Pravni fakultet Faculty of Law

Sveučilište u Rijeci
University of Rijeka

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Law](#)
[- Repository University of Rijeka, Faculty of Law](#)

uniri DIGITALNA
KNJIŽNICA

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SUŠAK U ODNOSIMA KRALJEVINE SHS I ITALIJE 1918-1925.

Dr. sc. **ŽELJKO BARTULOVIĆ**,
asistent Pravnog fakulteta u Rijeci

UDK 327(497.1:450)"1918/1925"
34(497.5 Sušak)(091)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: listopad 2000.

Obrađuje se sprega iredentizma i velikosrpske politike. Rijeka i Sušak 1918. postaju dijelom Države SHS, ali ih Italija okupira. D'Annunzio 1919. zauzima Rijeku, Baroš i Deltu. Rapallski ugovor 1920. predviđa uspostavu Riječke države nepotpuno određujući njene istočne granice. Tek Santamargaretskim sporazumom 1923. Italija priznaje Kraljevini SHS suverenitet nad Sušakom. Rimskim ugovorom 1924. Rijeka je pripojena Italiji, a Baroš i Delta Kraljevini SHS. Nettunske konvencije 1925. potpisane su kada je Radić prisiljen priznati Vidovdanski ustav, a Skupština ih ratificira nakon atentata 1928. Željezničkim tarifama prijevoz robe na Sušak postaje nerentabilan. Hrvati se prisiljavaju optirati za Italiju. Poduzeća u vlasništvu Hrvata su uništena. Prava državljana Kraljevine SHS u Rijeci na uporabu jezika i školovanje se krše.

Ključne riječi: Sušak, iredentizam, Nettunska konvencija

U literaturi je pitanje borbe za Rijeku prikrilo postojanje talijanskih iredentističkih pretenzija prema Sušaku, poglavito luci Baroš i Delti. Također se propušta utvrditi sprega između iredentizma i velikosrpske politike.

Iredentistička stajališta o talijanskoj pripadnosti istočne obale Jadrana spominju se već 1797. na kongresu u Bassanu te 1818. u političkom programu karbonara, tzv. *Auzonskom paktu* kojim se svojata obala do Kotora. Iredentisti se uobičajeno ne pozivaju na nacionalnu pripadnost tih krajeva, jer im ona ne ide u

prilog, već na uporabu talijanskog jezika. Uporište su i povijesni razlozi, tj. nekadašnja vlast Venecije nad dijelom istočne obale, na što se znalo prigovoriti da u Dalmaciji jedino "kamenje govori talijanski"¹. Londonski ugovor iz 1915. izričito ne daje Italiji Sušak ni Rijeku, pa ne može biti temelj iredentističkih zahtjeva.²

Općina Sušak 1918. - Narodno vijeće i Država SHS

Ulazeći u petu ratnu godinu Sušak je kao dio Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije zakoračio prema koncu višestoljetne vlasti crno-žute monarhije. Policijska izvješća potvrđuju da je Sušak spona koja vezuje Hrvate Primorja, Rijeke i Istre sa Zagrebom.³ Dana 14. srpnja 1918. sastala se na Sušaku skupina domoljuba Sušaka, Rijeke, Primorja i Istre kako bi se dogovorili o političkoj organizaciji i zadaćama u trenutku sloma Austro-Ugarske. Skupu je predsjedao Viktor Car Emin. Izabran je *Odbor za Narodnu organizaciju Hrvatskog primorja i Istre* na čelu sa dr. Rikardom Lencom. Odbor nije ustanova vlasti, već političko tijelo koje treba usklađivati akcije na području Primorja, Istre i otoka. Sredinom srpnja Odbor mijenja ime u *Središnje vijeće za Hrvatsko Primorje i Istru*, jer je nastojao biti središnjicom novoosnovanih vijeća, tj. odbora. Sredinom srpnja 1918. utemeljeno je *Narodno vijeće za Rijeku i Sušak*, čiji je predsjednik bio dr. Andre Bakarčić. Dana 29. listopada nastala je Država SHS, a narodna vijeća postaju organi vlasti. Sušak i Rijeka postaju dijelom Države SHS.⁴

Iredentistički krug je u sjedištu *Filharmonijskog-dramskog društva (Societa filarmonico-drammatica)* 30. listopada utemeljio *Consiglio Nazionale* kao "tajni

¹ Čulinović, Riječka država, Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji, Mala historijska knjižnica, br. 7, Povijesno društvo NR Hrvatske, Zagreb, 1953, str. 5-6, i tamo navedena literatura.

² Šišić, Ferdo, Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu, Zagreb, 1920, str. 6-7. Članak 4. Ugovora spominje granicu i "uključuje amo Volosko" kao istočnu graničnu točku, dok se čl. 5. odnosi na Dalmaciju "uključujući amo na sjeveru Lisaricu i Tribanj", dakle područja daleko od Sušaka.

³ Marjanović, Milan, Rijeka od 1860. do 1918, Rijeka - geografija - etnologija - ekonomija - saobraćaj - povijest - kultura, Zbornik (dalje Rijeka, Zbornik), Matica hrvatska, Zagreb, 1953, str. 249.

⁴ Novi list, br. 291 od 4. ožujka 1933: 3. III. 1923. 3. III. 1933. *Oslobodjenje i ujedinjenje Sušaka. Svečani ulazak Jugoslovenske vojske u Oslobodjeni Sušak*. Ružić, Viktor, Moje uspomene, neobjavljeni strojopis dnevnika u posjedu obitelji Ružić, kojoj pisac zahvaljuje na ustupanju teksta, str. 12-13. Vidi i Žic, Igor, Tridesetogodišnji rat, Borba za Rijeku i Sušak od 1896. do 1924. godine, (I), Sušačka revija (dalje SR), Glasilo Kluba Sušačana, god. III, br. 10-11, Rijeka, 1995, str. 50; Boban, Ljubo, Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba, Časopis za suvremenu povijest, 24 (3), Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1992, str. 46. Vidi i Lukežić, Irvin, Obitelj Bakarčić, SR, god. III, br. 12, Rijeka, 1995, str. 7. Novi List br. 52 od 24. veljače 1925: Barun Juraj Vranyczany-Dobrinović, osmrtnica. Sučić, Ivo, Rijeka, 1918.-1945., Rijeka, Zbornik, str. 279. Povijest Rijeke, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988, str. 285.

odbor” koji radi da pripremi “*Talijane Rijeke za veliki trenutak*” ujedinjenja s Italijom. Poslali su predstavnike u Trst i Veneciju admiralu Thaonu de Revelu lažno javljajući o “*barbarskim pothvatima Hrvata protiv Talijana*”, tražeći dolazak talijanske vojske na ovo područje.⁵

Na čelu savezničkih okupacijskih snaga je *Međusavezničko zapovjedništvo* osnovano 3. studenoga 1918. Talijanski brodovi ulaze u riječku luku 4. studenoga, a sutradan u Rijeku ulaze dva bataljuna Prve jugoslavenske dobrovoljačke divizije pod zapovjedništvom potpukovnika Maksimovića. Međusavezničko zapovjedništvo nije moglo učinkovito upravljati, jer su Talijani našli ključ za njegov nadzor. Talijanska vlada slala je u vijeće časnika najstarijeg po činu i godinama, koji je time bio prvi među časnicima vijeća.⁶

Talijanska vojska na tvoran način ulazi u Rijeku i Sušak “*zahvaljujući nedovoljnoj opreznosti potpukovnika Maksimovića.*” Dana 16. studenoga dogovoreno je da se njegova postrojba povuče u Kraljevicu, a vojno zapovjedništvo Rijeke u ime *Međusavezničkog vijeća* preuzme general Di San Marzano. Talijanske postrojbe trebale su se zadržati izvan Rijeke, ali su protivno dogovoru ušle u grad. Okupirale su i Sušak do Martinšćice, Škrljeva i Kastva. Započelo je razdoblje višegodišnje savezničke, a zapravo talijanske okupacije.⁷

Razdoblje talijanske okupacije 1918-1923.

Odakle Kraljevini Italiji pravo na okupaciju Sušaka? Ona se pozivala na Ugovor o primirju sklopljen s austrougarskim zapovjedništvom 3. studenoga 1918. Ako bismo uzeli ispravnom tvrdnju da je austrougarska strana bila ovlaštena potpisivati akt, jer se tako negira vlast Narodnog vijeća Države SHS koja od 29. listopada 1918. postoji nad tim teritorijem, tek onda možemo raspravljati o naravi akta i talijanskim ovlaštenjima.

Točka 5.b otvara Talijanima vrata za neograničenu okupaciju teritorija bivše Austro-Ugarske. Oni imaju pravo “*da zaposjednu sa savezničkim silama sve one strateške točke u Austro-Ugarskoj na vrijeme, koje će se saveznicima učiniti potrebnim, a u svrhu da se nastane ili učine red.*” Temeljem nje okupirani su Sušak, Baroš, Delta i Rijeka. Primjenjuje se i točka 6. koja okupacijskim postrojbama nameće priznanje postojećih mjesnih organa vlasti.⁸

⁵ Sučić, Rijeka 1918-45, str. 280; Ružić, Moje uspomene, str. 13-14.

⁶ Ružić, Moje uspomene, str. 13-14; Sučić, Rijeka 1918-45; str. 286. Čulinović, Riječka država, str. 45 i 60, spominje kao datum dolaska Maksimovića 10. studenoga 1918.

⁷ Sučić, Rijeka 1918-45, str. 285-290; Čulinović, Riječka država, str. 45-46.

⁸ Šišić, Ferdo, Dokumenti o postanku Kraljevine SHS, Zagreb, 1920, str. 221-224. “*Privremena uprava područja što će ih isprazniti Austro-Ugarska, povjerit će se lokalnim vlastima pod nadzorom mjesnih zapovjedništava savezničkih okupacionih trupa.*” Da li je Italija prekršila međunarodno pravo jer je raspustila Narodno vijeće SHS, protjerala velikog župana i ostale mjesne

Kraljevina Srbija također se mogla pozivati na Ugovor jer on spominje pravo na okupaciju savezničkih, a ne samo talijanskih jedinica. Kraljevina Srbija nije to učinila, što upućuje na nedostatak interesa velikosrpskih političkih i vojnih krugova za hrvatske krajeve.⁹

Dana 17. studenoga talijanska vojska okupirala je Sušak, a u noći 20. studenoga 1918. područje obiju Kostrena, Drage do stanice Bakar i Grobništine. Međusavezničko vijeće u Rijeci, koje nadzire talijanska vojska, bilo je nadležni organ okupacijske uprave i za taj teritorij. U Rijeci su se nalazile francuske, britanske i američke postrojbe, ali malobrojnost svodi njihovu ulogu na puku nazočnost. One nisu sudjelovale u akciji zauzimanja teritorija i tek su formalno imale pravo zalaziti na Sušak i teritorij na lijevoj obali Rječine.¹⁰ U prosincu 1918. vijeće je odredilo da se demarkacijska crta proširi do Kostrena, Škrļjeva, a Grobništinom do Kastva. Skupina talijanskih konjanika pokušala je 12. prosinca prodrijeti prema Kraljevici, ali se morala povući zbog otpora vojske Kraljevstva SHS. Talijanski "apetiti" nisu završavali sa Sušakom, već su tražili šire dijelove Primorja. O razgraničenju okupiranog područja Sušaka odlučivalo se na međunarodnim konferencijama.

Pariška mirovna konferencija

Problem granica trebalo je riješiti na mirovnoj konferenciji u Parizu koja je započela s radom 18. siječnja 1919. Izaslanstvo Kraljevstva SHS odredila je Protićeva vlada.¹¹ Jadranski problem dugo je zaokupljao pozornost konferencije.

organe vlasti kao što to navodi Čulinović, Riječka, str. 271? Prema talijanskom stajalištu ne, jer se priznaju dotadašnje mjesne ustanove, tj. gradsko vijeće i načelnik u Rijeci, kao i na Sušaku. Sasvim je drugo pitanje stvarnog o(ne)moogućavanja njihova rada. Ustanove vlasti, poglavito one na Sušaku, ometane su u izvršenju svojih prerogativa od talijanskih vojnih i policijskih organa.

⁹ Smodlaka, Josip, Izabrani spisi, Književni krug, Split, 1989, str. 353-354. Dr. Smodlaka spominje velikosrpska stajališta o ovom pitanju: "Jake struje srpskog javnog mišljenja bile su za to da se nikako ne ide preko linije Primirja, koja je stvarno obilježavala granice Velike Srbije. Kakva se sudbina u tom slučaju spremala... okrnjenoj Hrvatskoj... to mora da je svakome jasno..."

¹⁰ Novi list br. 291 od 4. ožujka 1933: 3. III. 1923. 3. III. 1933. *Oslobodjenje i Ujedinjenje Sušaka. Svečani ulazak Jugoslovenske vojske u Oslobodjeni Sušak*; Perović, Ivan V., Crnice iz okupiranog Sušaka, Primorski štamparski zavod, Sušak, 1934, str. 31-33; Čulinović, Riječka država, str. 60.

¹¹ Krizman, Bogdan, Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Diplomatsko-historijski pregled, Školska knjiga, Zagreb, 1975, str. 13-15; Smodlaka, Izabrani spisi, str. 95 i 98. Na čelu delegacije je Nikola Pašić; opunomoćeni delegati: dr. Ante Trumbić, ministar vanjskih poslova, dr. Milenko R. Vesnić, poslanik u Parizu, i dr. Ivan Žolger, sveučilišni profesor iz Ljubljane; tzv. vladini delegati: Mata Bošković, bivši srpski poslanik u Londonu, dr. Otokar Rybarž i dr. Josip Smodlaka, bivši zastupnici u Carevinskom vijeću. Dr. Smodlaka je početkom 1920. dao ostavku na položaj. Vojna misija na čelu s generalom Petrom Pešićem djelovala je zasebno. Uz njih je "stotinjak naših činovnika, političara, profesora, novinara i raznih 'eksperata' velikom većinom Srbijanaca."

Na štetu Kraljevstva SHS ide odluka konferencije da o pitanju raspravlja Vijeće desetorice, kasnije Vijeće četvorice, član kojeg je Kraljevina Italija, ali ne i Kraljevina SHS. Bilo je to *De nobis, sine nobis!*

Talijanska strana 7. veljače objavljuje memorandum *Les revendications de l'Italie sur les Alpes et dans l'Adriatique* kojim traži obalu do Bakra, spominjući strah od germanske opasnosti. Do značajnog incidenta došlo je 6. srpnja na sušačkoj strani, kada su "legionari" iz postrojbi *Consiglio Nazionale* otvorili vatru na francuske vojnike Anamite. Bilo je 13 mrtvih i više ranjenih. Međusavezničko vijeće naredilo je raspuštanje *Cosiglio Nazionalea*. Izlaz za Italiju, koja vrši pritisak na konferenciju i Kraljevstvo SHS politikom "svršenog čina", bio je ulazak Gabriellea D'Annunzija u Rijeku.¹²

Gabriele D'Annunzio preuzeo je 12. rujna 1919. u Rijeci faktičnu vlast. Pronio se glas da će okupirati i Sušak do Bakra. Talijanske okupacijske postrojbe zauzele su drskije stajalište spram mjesnih organa vlasti na Sušaku.¹³ Književnik Sem Benelli također je prijetio osvajanjem Sušaka.¹⁴ Literatura nije obratila pozornost na to da je D'Annunzio zauzeo teritorij luke Baroš i Delte, smatrajući ih dijelom Rijeke. Arditi su često prelazili na Sušak i napadali stanovnike. Talijanske okupacijske vlasti poticale su odlazak Hrvata iz Sušaka i Rijeke, a pravile su probleme onima koji su se vraćali, osobito ako su bili politički aktivni. Riječka policija neovlašteno je zalazila na Sušak i uz prešutno odobrenje karabinjera pokušavala uhićenja.¹⁵ Za D'Annunzija učenici iz Rijeke nisu smjeli ići u sušačke škole. Morali su upisati riječke, talijanske škole ili s roditeljima iseliti.¹⁶

Kako je Kraljevstvo SHS odbijalo prijedloge, Clemenceau je 13. siječnja 1920. izjavio Pašiću i Trumbiću da će u slučaju daljnjeg odbijanja primijeniti Londonski ugovor. Izaslanstvo Kraljevstva SHS notom od 20. siječnja 1920. pristaje na neovisnu Riječku Državu, ali traži da joj pripadnu luka i željeznice u njoj, kao i Sušak. Do obrata u stavu SAD dolazi u noti 6. ožujka. Wilson izjavljuje "da je voljan prepustiti uzajamnom sporazumu između Italije i Jugoslavije" rješavanje

¹² Mihovilović, Ive, Trst, etnografski i ekonomski prikaz, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1946, str. 194; Perović, Crtice, str. 75; Čulinović, Riječka, str. 75 i 83-113.

¹³ Perović, Crtice, str. 43-44 i 58. 12. rujna 1919. dotrčali su jurišni odredi *Le Fiamme nere* do mosta i stali prijetiti bodežima prema Sušaku, a zatim su u Mrtvom kanalu opljačkali i zapalili brodove hrvatskih trgovaca vinom. Sučić, Rijeka, 1918.-1945, str. 292.

¹⁴ Sučić, Rijeka, 1918.-1945, str. 293. *Giornale d'Italia* od 17. rujna 1919. donosi izjavu da će okupirati Sušak, spojiti ga s Rijekom i odstraniti "i torbidi elementi slavi", pa kada više ne bude Hrvata, izvršit će plebiscit, u korist Italije.

¹⁵ Perović, Crtice, str. 43-58, 68-69, 74, 92 i 119. Dana 20. svibnja 1920. došla je skupina od oko 500 ljudi. Na Trumbićevom trgu razbili su ploču s nazivom trga i održali govor: "Ovo je zemlja Latina, i naša je dužnost da izvršimo sveto djelo, tj. da kažemo i učinimo: Tu jesmo i tu ostajemo; živio talijanski Sušak!". *Primorske novine* urednika Pere Ljubića prestaju s radom kada su arditi uništili tiskaru.

¹⁶ Sučić, Rijeka, 1918.-1945., str. 295.

granice.¹⁷ Prijedlog razmatra Davidovićeve vlada, a talijanska strana službeno ga podnosi u ožujku 1920. Do sastanka je došlo početkom svibnja u Pallanzi.¹⁸ To je značilo slabljenje položaja Kraljevstva SHS koje je u izravnim pregovorima moglo postići još manje nego pred kakvim-takvim nadzorom međunarodne konferencije.

Pašić i Vesnić zainteresirani su za razgraničenje s Rumunjskom i Bugarskom, a hrvatsko-slovenski dio izaslanstva: dr. Trumbić, Smodlaka i Rybarž za granice prema Italiji i Austriji. Početkom 1920. hrvatska je javnost bila uznemirena zbog nejedinstvenosti vlade i izaslanstva u Parizu. Odgovornost za neuspjehe pripisuje se radikalima i dijelu demokrata oko Pribićevića.¹⁹ Ne opravdavajući neprincipijelnost i lutanja u vanjskoj politici te odbojnost spram "prečanskih" pitanja, mora se istaknuti da se Italija uspješno koristila položajem velike sile, osobito činjenicom da sporni teritorij drži pod okupacijom ("*Beati possidentes!*").

Rapallski ugovor 1920.

U siječnju 1920. Talijani su zaigrali diplomatsku igru predlažući Kraljevini SHS da se odrekne Rijeke, dok će joj Italija ustupiti Skadar.²⁰ Prvi službeni sastanak održan je u Pallanzi između ministra Scialoje, Pašića i dr. Trumbića 11. svibnja 1920. Tijekom ljeta došlo je do stanke u pregovaranju. D'Annunzio je 8. rujna proglasio neovisnu *Talijansku Regenciju Kvarnera (La Reggenza italiana del Carnaro)*. Pouzdan "barometar" neslužbenih talijanskih namjera predstavlja istaknuti zahtjev istočnih granica Regencije koje obuhvaćaju Sušak, obalu do Kraljevice, Šmrike, otoke Krk, Cres-Lošinj i Rab.²¹ Talijanska je zastava uz vojne počasti dignuta na gradski stijeg Sušaka 6. lipnja 1920, prije zaključenja Rapallskog ugovora, što se može protumačiti kao stav Italije o njezinu suverentitetu nad Sušakom.²²

¹⁷ Čulinović, Riječka, str. 130-139; prema Šišić, Jadransko, str. 85-126; Marjanović, Rijeka na konferenciji mira i u Rapallu 1919-1920, Rijeka, Zbornik, str. 332. Za Sušak izričito stoji: "*Grad Sušak i pristanište 'Baross', koje je sastavni dio Sušaka i koje je bilo sagrađeno isključivo za trgovinu drva, što dolazi iz Hrvatske, bit će dodijeljeno u vlasništvo kraljevini SHS.*"

¹⁸ Krizman, Vanjska politika, str. 26-27.

¹⁹ Tuđman, Franjo, Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, 1918-1941, knjiga I, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993, str. 309. Prema dr. Tuđmanu, Sforza je od Pašića još za Krfsku deklaraciju dobio uvjerenja da se ne mora "*uznemiravati*", jer sporazum ne znači potporu "*nekih detinjastih ideja članova Hrvatskog odbora, koji su dapače tražili neke talijanske zemlje (Istru, nap. Ž.B.) za buduću jugoslavensku državu.*" Vidi i str. 305-306; prema Rezoluciji Zbora Hrvatske težačke stranke o Jadranskom pitanju, Hrvatska sloga, II, 4. veljače 1920, br. 23.

²⁰ Smodlaka, Izabrani spisi, str. 99.

²¹ Čulinović, Riječka, str. 155.

²² Perović, Crtice, str. 73. Karabinjeri su zatvorili dr. Andriju Račkoga, trsatskog župnika, jer je 12. srpnja držao misu za kralja Petra I. "Odležao" je tri mjeseca u tršćanskom zatvoru. Krši se međunarodno pravo, jer se vrše akti protiv crkvene vlasti na okupiranom teritoriju, ali i kao dokaz da Talijani ne smatraju Sušak dijelom Kraljevstva SHS.

No međunarodna zbivanja idu u prilog Italiji. Wilson, koji nastoji ograničiti talijanske zahtjeve, izgubio je 4. listopada na američkim predsjedničkim izborima. Dana 10. listopada stanovništvo Koruške na plebiscitu se izjasnilo protiv njezine pripadnosti Kraljevini SHS.²³ Izaslanstva su se sastala u Santa Margherita di Ligure, tj. Rapallu, 8. studenoga. Talijanski položaj bio je nadmoćan i već nakon tri dana Sforza je objavio da je sporazum gotov. Potpisan je u noći od 12. na 13. studenoga.²⁴

Članak IV. Ugovora utvrđuje granice Riječke Države, "*corpus separatum u sadašnjim granicama grada i kotara Rijeke (Fiume)*..."²⁵ Grof Sforza i dr. Trumbić su 12. studenoga 1920. izmijenili posebna pisma, tajne note, kojima se Delta i Baroš priznaju dijelom Kraljevstva SHS.²⁶ I ovdje su došle do izražaja razlike u stajalištima članova izaslanstva. Govorkalo se i o odavanju dobivenih naputaka talijanskoj strani.²⁷ Čl. IV. Rapallskog ugovora određuje granice Riječke Države, ali nepotpuno jer spominje tek "*corpus separatum*", a ne i točne granice na istoku. Tek se u obliku tajne note izmijenjene između ministara vanjskih poslova dr. Trumbića i Sforze određuje sudbina Sušaka i luke Baroš.²⁸ No tajne note nisu akti koji pružaju jamstva jer je pukim odstupanjem Sforze s ministarskog mjesta mogla biti negirana njihova vjerodostojnost.

Zašto Talijani nastavljaju okupaciju Sušaka?²⁹ Koriste se manje službenim karakterom tajne note te vrše pritisak tražeći priključenje Rijeke. Držanje sušačke luke zatvorenom onemogućuje hrvatskim i slovenskim krajevima korištenje jedinog uređenog pomorskog pristaništa na sjevernom Jadranu. U tome se poklapaju iredentistički i velikosrpski interesi.

Iredentisti su na sklapanje ugovora reagirali burno, nezadovoljni "popuštanjem", osobito D'Annunzio koji ga je 17. studenoga deklaracijom

²³ Čulinović, Riječka, str. 154.

²⁴ Žic, Tridesetogodišnji rat, str. 20; Marjanović, Rijeka na, str. 336.

²⁵ Marjanović, Rijeka na, str. 338-339; Krizman, Vanjska politika, str. 147-150.

²⁶ Marjanović, Rijeka na, str. 339. Mihovilović, Trst, str. 284. Sforza je u parlamentu prigodom ratifikacije ugovora izjavio: "*Morali smo primiti nekoliko stotina tisuća Slavena.*" Zar je moguće zamisliti veću dozu cinizma?

²⁷ Tuđman, Hrvatska, knjiga I, 1918.-1928, str. 310; prema: Sforza, Carlo, *Europäische Diktaturen*, Berlin, 1932, str. 97. Prema dr. Tuđmanu Sforza piše. "*Pašić je izravno savjetovao Vesniću da prihvati talijanske zahtjeve. Sam Sforza piše da mu je Vesnić, pošto je Rapallski ugovor bio potpisan, pokazao brzopletost u kojem mu Pašić govori: 'Ne cenjkajte se sa Sforzom; on vam traži ono što mi je uvek govorio da će tražiti; on nam je prijatelj; ali ako se budete cenjkali, prekinuće pregovore i sam će postaviti granice.'*" Dr. Smodlaka, štoviše, tvrdi da je "talijanskim delegatima bilo lako pokazivati nepopustljivost, kad su znali (jer je neko bio odao tajne upute naše delegacije) da je Vesnićeva vlada bila spremna odreći se Zadra, dočim našim predstavnicima nije bilo poznato da je talijanski premijer Giolitti bio dao jednake instrukcije svojim delegatima." Isto Smodlaka, O razgraničenju s Italijom, Beograd, 1944, str. 22; Šišić, F., *Predratna politika Italije*, str. 148. Vidi i Trumbić, Ante, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1986, str. 222.

²⁸ Čulinović, Riječka, str. 182-183, prema Jovanović, Rapallski, str. 50.

²⁹ Perović, *Crtice*, str. 78-79. Italija je ispraznila I. i II. zonu, a zadržala III. i Sušak.

odbacio.³⁰ On se nije dao izvući iz Rijeke. Regencija je 21. prosinca 1920. proglasila ratno stanje, nakon čega slijede tzv. "pet riječkih dana" ili "krvavi Božić". Nakon odlaska D'Annunzia predstavnici Regencije ne odustaju od tvorevine i njezinih istočnih granica. Pristaju na evakuaciju otoka Krka i Raba, ali zahtijevaju Deltu i Baroš.³¹

Rimski ugovori 1924.

Komisija za razgraničenje predviđena Rapallskim ugovorom nije mogla utvrditi istočne granice Riječke Države zbog pitanja Delte i Baroša.³² Provokacije spram sušačkog stanovništva i mjesnih vlasti gotovo prestaju odlaskom D'Annunzija. Talijanska se taktika izmijenila: organizirajući zabave i javnu prehranu pokušali su pridobiti stanovnike Sušaka. No, stvaraju i tenzije šireći glasine o mogućoj vojnoj intervenciji na Sušaku.³³

Dana 9. travnja 1922. počinju novi pregovori u Santa Margheriti di Ligure, a 23. travnja u Rimu su potpisane konvencije kojima se predviđa evakuacija Sušaka šest dana nakon potpisa, do čega nije došlo. Opći ugovor s protokolom i izmjenom nota sklopljen je 23. listopada.³⁴ Mussolinijev dolazak na vlast 30. listopada 1922. doveo je u pitanje provedbu konvencija, jer je on protivnik Rapallskog ugovora i nove države na istočnoj obali Jadrana. Kraljevina SHS ratificirala je konvenciju 1. ožujka 1923, a 3. ožujka talijanska je vojska napustila Sušak i III. zonu (okupirana područja Dalmacije), ali ne Baroš i Deltu.³⁵ Tek je Santamargaretskim ugovorom

³⁰ Čulinović, Riječka, str. 187-188; Marjanović, Rijeka na, str. 342-343. Istaknuo je da se granica spram Kraljevstva SHS "može s većom točnošću odrediti kao 'historijska napoleonska linija': *Snježnik-Risnjak, Tisovac-istočno od Mrzle Vodice-Spičunek-Slavica-Bitoraj-Viševec-Konzuleva-Medvedjak-južno od Šmrike-more-otok Sv. Marko.*"

³¹ Čulinović, Riječka, str. 203; prema: Gigante, Fiume, str. 154.

³² Lukežić, Lazarusovo brodogradilište, SR, god. II, br. 5, Rijeka, 1994, str. 37-45; Riječki Glasnik, od 26. ožujka 1921. Riječka jugoslavenska demokratska stranka razvila je tada živu aktivnost da Kraljevina SHS dobije Deltu i Baroš.

³³ Perović, Crtice, str. 99, 102 i 114. Talijani šire glasine prema kojima su u blizinu Sušaka došle postrojbe ruskog carskog generala Wrangela te da će Kraljevina SHS pružiti pomoć Riječkoj Državi.

³⁴ Marjanović, Rijeka na, str. 340; Krizman, Vanjska politika, str. 39. Član II. Konvencije glasi: "Čim se izdadu naređenja za evakuaciju Sušaka, koja se mora izvršiti u roku od šest dana od potpisa ove pogodbe, mješovita komisija od tri Talijana i Jugoslavena, potpomognuta od eksperata, pristupit će: a) nadgledanju operacija oko evakuacije Sušaka, b) povlačenju granica između SHS i slobodne države Rijeke, suglasno dispozicijama utvrđenim u Rapallu 12. studenoga 1920.

³⁵ Tuđman, Hrvatska, knjiga I, str. 313; Krizman, Vanjska politika, str. 40; Marjanović, Rijeka na, str. 341; Primorski Novi list br. 53 od 5. ožujka 1923: *Svečani ulazak Jugoslovenske vojske u oslobođeni Sušak*; Novi list br. 58 od 10. ožujka 1923: *Sjednica savjetodavne komisije*; Novi list br. 291 od 4. ožujka 1933: 3. III. 1923. 3. III. 1933. *Oslobođenje i Ujedinjenje Sušaka. Svečani ulazak Jugoslovenske vojske u Oslobođeni Sušak.*

riješen problem Sušaka. Kraljevina Italija do tada nije izričito priznala suverenitet Kraljevine SHS nad Sušakom. Tijekom pregovora u Santa Margheriti na dan vjenčanja kralja Aleksandra 1. kolovoza 1922. okupacijske su vlasti iznimno dozvolile stavljanje zastava Kraljevine SHS na Sušaku.³⁶ To je bio prvi znak da će se Italija odreći pretenzija na suverenitet nad Sušakom, ali još ne nad Barošem i Deltom.

Italija vrši gospodarski pritisak na Kraljevinu SHS.³⁷ Tijekom listopada i studenoga 1923. vode se tajni razgovori kojima Italija želi onemogućiti uspostavu Riječke Države.³⁸ Kraljevina SHS pokazuje znakove popustljivosti. Ministar Ninčić izjavljuje da je značenje Rijeke za Srbe (!) relativno.³⁹

Ubrzo je, 27. siječnja 1924, potpisan "pakt prijateljstva", kojim je priznata aneksija Rijeke Italiji, ali i suverenitet Kraljevine SHS nad Deltom i Barošem.⁴⁰ Dana 24. veljače konačno je ispražnjena luka Baroš i Delta, čime je Kraljevina SHS stekla faktičnu vlast nad zadnjim okupiranim dijelom svoga teritorija.⁴¹

Ukidanje Riječke Države nije izazvalo veće reakcije svjetske politike, pri čemu se iskazalo talijansko odmjereno vođenje diplomacije. Ponudivši Kraljevini SHS mali dio Riječke Države, koji je ova prihvatila, Italija je pred svjetskim mnijenjem izjednačila sebe i Kraljevinu SHS u odgovornosti za komadanje države.

³⁶ Perović, Crtice, str. 118.

³⁷ Kraljevina SHS trebala se odreći izgradnje lučkih postrojenja na svojoj obali i koristiti se samo riječkom lukom. Bila bi to obilata korist za Italiju. Iako će Kraljevina SHS ostati bez Rijeke, ona će je izdržavati.

³⁸ Marjanović, Rijeka na, str. 344, prema: Beneditti, Pace di Fiume, str. 130. U Beogradu su general Bodrero i otpravnik poslova Sunmote u stalnom dodiru s Pašićem i Ninčićem. Beneditti je zabilježio: "*Protiv akcije talijanske vlade u Rijeci s jugoslavenske strane nije bilo nego samo formalnih i nezdravih protesta najviše samo za unutrašnju upotrebu.*"

³⁹ Marjanović, Rijeka na, str. 342; Krizman, Vanjska politika, str. 40-41. Dr. Ninčić je doslovno izjavio: "*...jer Srbija nema nikakva interesa za luku sjevernog Jadrana; ima međutim potrebu da poveća i pojača lučku organizaciju u Splitu... Kotoru... prema Solunu. Rijeka... predstavlja skretanje prometa... na štetu Srbije, Banata i Bosne... Rijeka je hrvatska luka i ona predstavlja zastavu svih nezadovoljnika Hrvatske i Slovenije.*"

⁴⁰ Marjanović, Rijeka na, str. 344-446. Čulinović, Riječka, str. 235-236; prema: Službene novine br. 65-XI od 20. ožujka 1924; Povijest Rijeke, str. 291. Članak 1. Sporazuma o Rijeci, koji se odnosi Baroš i Deltu, glasio je: "*Talijanska vlada priznaje punu i cjelokupnu suverenost Srba, Hrvata i Slovenaca nad pristaništem Barošem i Deltom, koji će biti evakuirani i predati nadležnim vlastima Kraljevine SHS u roku od dva dana po izmjeni ratifikacija ovoga sporazuma.*" Zanimljivo je da je Rimske sporazume odobrila Narodna skupština sa 123 glasa protiv 21 (demokrati i zemljoradnici), dok su se Slovenci, klerikalci i muslimani sustegnuli od glasovanja.

⁴¹ Marjanović, Rijeka na, str. 345-348; Čulinović, Riječka, 237. Da bi se uvidjelo kakav je stav zauzimala Kraljevina Italija i njezin dvor prema prethodnim događanjima, treba spomenuti da je istoga dana, 24. veljače 1924, kada su Delta i Baroš predani Kraljevini SHS, Gabriele D'Annunzio dobio titulu princa od Snježnika (*Principe di Monte Nevoso*), kao otvoreno priznanje zasluga koje je imao u dobivanju tih područja za Italiju. Vidi i Perović, Crtice, str. 123 i 133; Državni arhiv u Rijeci (dalje DAR), fond Sušak, Gradsko poglavarstvo, 10/1924.

Kraljevina SHS dovedena je "pred.zid", jer zbog hrvatske javnosti nije mogla odbiti "mrvice" etnički čisto hrvatskog teritorija.⁴²

Velikosrpska politika nezainteresirana je za izgradnju sušačke luke.⁴³ Njoj nije stalo do luke koja će preusmjeriti promet k zapadnim krajevima, što bi ojačalo Hrvatsku. Bolje je ostaviti postojeće prometne mogućnosti, pa čak i ako dio prometa "ode" u talijansku Rijeku.⁴⁴ Ograničeni kapaciteti sušačke luke uvjetuju plan proširenja i gradnju zatvorenih skladišta, ali ona su izgrađena osam godina nakon okupacije, poslije mučnog "moljakanja" u Beogradu.⁴⁵ I tu je došlo do preklapanja velikosrpske i iredentističke politike na štetu Hrvatske.

⁴² Podjela otvara pitanje državnosti Riječke Države uopće. Usporedimo je s Državom SHS, koja je postojala jedva mjesec dana, ali je imala sve atribute državnosti, osim međunarodnog priznanja (uglavnom). Za razliku od nje Riječka Država stvorena je međunarodnim dvostranim ugovorom i za tri godine svog papirnatom postojanja nije uspjela zaživjeti. Dvije su države podijelile teritorij koji je od kraja I. svjetskog rata do Rapalla bio sporan. Čini se ispravnijim tražiti temelj tzv. riječke državnosti u nemogućnosti dogovora o sudbini teritorija u određenom trenutku. Državnost je privremena i dogovorena, a ne izvorna, jer je novim, Rimskim ugovorom spor - makar na papiru - riješen. To upućuje na nedostatak atributa državnosti Riječke Države, što je bio slučaj i u dotadašnjem razdoblju (1868-1918), kada "*corpus separatum*" ne označava izvornu posebnost teritorija, već samo nemogućnost rješenja spora i privremenost rješenja.

⁴³ Mitrović, Pero i Barbalić, Radojica F., Riječka luka, Rijeka, Zbornik, str. 65-66. Kao primjer treba istaknuti da je Narodna banka 31. srpnja 1926. izdala 1.396.000.000 dinara kredita, ali je na Sušak i Primorje stiglo samo 1,5% iznosa, i to novčanom zavodu koji je obavljao poslove za Narodnu banku.

⁴⁴ Ipšić, Nedeljko, Sušačka luka, SR, god. II, br. 6-7, Rijeka 1994, str. 6-12. Slovenija je poslije I. svjetskog rata izgubila najkraću željezničku vezu s lukom Sušak preko Sv. Petra na Krasu (135 km do Ljubljane), dok je pravac preko Karlovca znatno duži (330 km). Vlada je gluha na dugogodišnje zahtjeve za gradnjom pruge Černomelj-Vrbovsko. Gradnja je odobrena tek 1936, započela 1937, ali pruga nikada nije dovršena. Volčić, Ivo - Coca, Sušački turistički vremenoplov, SR, Rijeka, 1993, god. I, br. 2-3, str. 77-78; prema: Blažević, Ivan, Povijest turizma Istre i Kvarnera. Tuđman, Hrvatska, knjiga I, str. 355; prema: Horvat, Rudolf, Hrvatska na mučilištu, Zagreb, 1942. U prečanskim zemljama bila je nepopularna vladina odluka iz 1922. o uzimanju Blairova zajma od sto milijuna dolara za izgradnju Jadranske željeznice od Beograda do Kotora. Napadana je zbog nepovoljnih uvjeta zajma (40 godina uz 8% kamata), ali i "*srbijskog ekonomskog separatizma*", jer se smatralo da prometno-gospodarski interesi države zahtijevaju željezničku vezu unutrašnjosti s Jadranom od Zagreba i Beograda, preko Sarajeva do Splita. Zakon o gradnji Jadranskih željeznica, donijet 1922. a dopunjen 1927, predviđao je izgradnju veze između Slovenije i Sušaka (Kočevje-Sušak i priključak na "*riječku prugu*" kod Delnica ili Brod Moravica) te prugu Bakar-Kraljevica. Izgrađen je jedino dio pruge do Bakra. Spoj sa Slovenijom nije dovršen, pa se morala koristiti veza preko Rijeke, odnosno Kraljevine Italije.

⁴⁵ Novi list br. 95(85) od 10. prosinca 1927: *Gradu Sušaku odobren zajam od 15 milijuna dinara*. Članak navodi da je aktom ministra financija D.R. br. 162.222 od 3. prosinca 1927. odobren zajam od 15 milijuna dinara iz kaldrminskog fonda, u svrhu gradnje carinarnice sa skladištima, stambene zgrade za carinske činovnike, popločavanje pristaništa itd., ali do izgradnje je trebalo čekati daljnjih sedam godina.

Sporazumi Trumbić-Bertolini

Italija je namjeravala ostaviti Kraljevstvo SHS ne samo bez pogodne luke već i bez brodovlja. Nakon stvaranja Države SHS 29. listopada 1918. na mnogim parobrodima u luci izvješena je hrvatska zastava. No admiral Rainer izjavio je da se, prema međunarodnom pravu, ne može vijati hrvatska, a poslije ni jugoslavenska zastava, jer nisu priznate kao pomorske.⁴⁶

Talijanska vlada nastoji doći do dionica riječkih i tršćanskih austrougarskih brodarskih društava.⁴⁷ Kupnjom mađarskih i austrijskih udjela htjelo se doći do pretežito talijanskog vlasništva u društvima. Tada bi se tražilo izdvajanje tih brodova od podjele flote pobijedenih država, koju će izvršiti saveznici u ime ratnih reparacija. Vrhovni savjet mirovne konferencije u Parizu, želeći onemogućiti zloporabe, zabranjuje privatnu kupoprodaju brodovlja, kao i Narodno vijeće SHS 4. studenoga 1918, ali talijanska strana nije odustala.

Prema ugovorima u St. Germaineu i Trianonu Austrija i Ugarska morale su dati saveznicima proporcionalnu naknadu (*ton for ton, category for category*) za potopljene ili oštećene trgovačke i ribarske brodove, no Vrhovni savjet je 21. studenoga 1919. odlukom načelno priznao prava jugoslavenskih i talijanskih brodovlasnika, bivših austrougarskih podanika.⁴⁸ Odredbe mirovnih ugovora nisu povoljne za Italiju i za Kraljevstvo SHS jer su preferirale britanske interese. Zajedničkom inicijativom talijanske i jugoslavenske delegacije Vrhovni savjet je odlukom priznao brodove SHS i talijanskih brodovlasnika za savezničke te ih je izuzeo iz "poola", s time da kraljevine SHS i Italija međusobno podijele plovni park.⁴⁹ Italija se bez međunarodnog nadzora mogla lakše obračunati s Kraljevstvom SHS, pogotovo s nezainteresiranom "čaršijom".

U Parizu su 7. rujna 1920. potpisani sporazumi između dr. Trumbića i Bertolinija. Prema postotku prava vlasništva bivših austrougarskih brodova i nacionalnosti vlasnika te dioničara utvrđen je omjer podjele riječkih društava prema stanju na dan 4. lipnja 1920. Italiji je pripalo 8 poduzeća (56 parobroda sa 127.827 BRT), a Kraljevini SHS tek 2 poduzeća (46 parobroda i svega 27.423 BRT). III. sporazum predviđao je upis jugoslavenskih brodova u pomorske upisnike na Jadranu i prijenos sjedišta uprava na teritorij Kraljevine SHS, ali izvan zone primirja. Parobrodarska društva morala su izvršiti prijenos u Bakar, a tek nakon završetka okupacije 1923. smjela su se vratiti na Sušak. Italija je dobila najveći dio austrougarske trgovačke mornarice te je mogla postići monopol na prijevoz tereta iz država Podunavlja. Računala je da će nova država bez prikladnih luka i

⁴⁶ Barbalić, Fran, Brodarstvo Rijeke kroz vjekove, Rijeka, Zbornik, str. 110-111; prema: Primorske novine, br. 250 i 258, 1918.

⁴⁷ Barbalić, Brodarstvo, str. 110-111.

⁴⁸ Loc. cit.; prema: Primožić, Prava i dužnosti broskog osoblja u trgovačkoj mornarici, str. 8.

⁴⁹ Barbalić, Brodarstvo, str. 111-112.

uz slabiji plovni park biti ovisna o njezinim lukama (Trstu i Zadru) i onima izvan Kraljevine SHS (Riječka Država).⁵⁰

Lučki konzorcij

Pitanje lučkog konzorcija pojavilo se na pregovorima prije zaključenja Rapallskog ugovora 1920, obnovljeno je u proljeće 1923, nakon zaključenja ugovora u Santa Margareti, a odbačeno zaključenjem Rimskih ugovora. To je plan stvaranja zasebne uprave nad lučkim postrojenjima Rijeke, Sušaka, ali i šire. Naizgled prihvatljiva ideja, koja rješava probleme razgraničenja i uspostave Riječke Države, sadržavala je nepovoljna rješenja za Sušak i Kraljevinu SHS. Prema navodima talijanskog tiska, Riječka Država ne želi priznati Deltu i Baroš dijelom teritorija Kraljevine SHS. Riječki list *La vedetta d'Italia* drži da je pitanje pripadnosti Delte i Baroša najbolje ostaviti neriješenim stvaranjem konzorcija nad lučkim i željezničkim postrojenjima, od Baroša do Martinšćice.⁵¹ Pitanje konzorcija bilo je obavijeno "velom tajnosti." Sušački krugovi odsječeni su od izvora podataka, a time i od prava odlučivanja o vlastitim problemima. Sušačka gospodarska društva odlučno su ustala protiv konzorcija.⁵²

Prijedlozi o konzorciju obnavljaju se tijekom ožujka 1923. Grad Sušak i gospodarstvenici izjašnjavaju se protiv.⁵³ U javnost dopiru detalji koje talijanski dio paritetne komisije podnosi 22. ožujka u prijedlogu statuta. Konzorcij bi bio pravna osoba, ali ne bi zadirao u suverentitet nad teritorijem, tj. međunarodne granice, no ne treba zaboraviti da dio granice nije bio utvrđen, i to upravo područje Delte i Baroša. U konzorcij *Porto di Fiume* ulaze Kraljevina SHS, Italija i Riječka Država. Opuhvaća lučka postrojenja od Kantride do Martinšćice. Ne bi mogao uspostavljati odnose s drugim državama.⁵⁴ Kraljevina SHS uvijek bi mogla biti

⁵⁰ Ibid., str. 115; Mitrović i Barbalić, Riječka luka, str. 63. Sporazumom Trumbić-Bertolini 1920. Kraljevina SHS dobila je iz sastava bivše austrougarske trgovačke mornarice 600 jedrenjaka sa 10.000 BRT, 102 parobroda obalne plovidbe sa 20.000 BRT i 33 parobroda duge plovidbe sa 96.000 BRT, ali je Kraljevina Italija dobila veći postotak.

⁵¹ Primorski Novi list br. 92 od 20. travnja: *Konzorcij predložen po Talijanima sigurna politička i ekonomska smrt Rijeke*.

⁵² Primorski Novi list br. 62 od 15. ožujka 1923: *Predstavnici grada Sušaka i svih društava protiv konzorcija*.

⁵³ Loc. cit.

⁵⁴ Primorski Novi list br. 94 od 22. travnja 1924: *Konzorcij, nastavak*. "Trajanje konzorcija odredjuje se na 99 godina, ali se može modificirati; na koncu ove periode može se zajedničkim sporazumom produljiti." (čl. 8.) "Vrhovni organ konzorcija upravni savjet sastoji se od 6 članova postavljenih na 6 godina, ali mogu da budu i dalje ostavljeni na tome mjestu. Dvojicu članova izašilje Italija, dvojicu Jugoslavija, a dvojicu za Rijeku imenuju Italija i Jugoslavija, svaka po jednoga između lučkih stručnjaka. Predsjednika izabire savjet između svojih članova na dvije godine 'per

nadglasana u vijeću konzorcija, pa je njezina mogućnost nadzora nad njime minimalna. Odlučivanje može dovesti do zastoja u radu, jer će svaka strana glasovati za sebe, a važne je zaključke još teže donijeti kvalificiranom većinom. Ishod ide u korist Italije, jer bi se onemogućilo korištenje jedinih lučkih i željezničkih postrojenja koje daje Krajevina SHS, dok talijanska strana ne daje niti metar svog teritorija.⁵⁵ Hrvatski bi radnici ostali bez posla, jer mogućost zaposlenja imaju u prvom redu stanovnici Riječke Države, potom Talijani, a državljani Kraljevine SHS u najboljem slučaju daju tek 1/3 radne snage. Apsurd je to veći što bi se uglavnom rukovalo robom koja iz unutrašnjosti Kraljevine SHS ide u njezine primorske i otočke krajeve i obratno.⁵⁶

Kraljevina SHS nije usvojila prijedloge. Nakon Rimskih ugovora 1924. i pripojenja Rijeke Italiji pitanje je odbačeno, ali je beogradski režim pokazao svoju nebrigu za prečanske krajeve. Neki su njegovi članovi putem konzorcija nastojali ostvariti i svoje osobne interese.⁵⁷

Nettunske konvencije - sadržaj

Nakon zaključenja Rimskih ugovora ostala su neregulirana pojedina pitanja u svezi s prestankom Riječke Države. Ona su riješena sklapanjem Nettunskih konvencija 1925. koje obuhvaćaju čitav niz sporazuma, konvencija, protokola i nota.⁵⁸

Spomenuti su oni koji se izravno odnose na Sušak i susjedna hrvatska područja. Nakon toga analizirat će se problemi ugovaranja i ratifikacije konvencija.

Dopunski sporazum sporazumu potpisanom u Rimu 27. januara 1924. god. o uređenju prometa u glavi III. *Tarife* utvrđuje visinu željezničkih tarifa u prometu između Kraljevina SHS i Italije izravno oštećujući prečanske krajeve. Utvrđen je privremeni način izračuna tarifa. Talijanska strana došla je u povoljniji položaj koji se nadala zadržati trajnim sporazum o tarifama. Kraljevina Italija odobrila je

turnum' od članova država ugovornica." (čl. 16.) "*Zaključci upravnog savjeta stvaraju se većinom glasova, a u naročito odredjenim važnijim slučajevima traži se za valjanost zaključka 4/5 glasova*" (čl. 17.). Riječke članove vijeća birale bi Kraljevina SHS i Italija, po jednoga, ali s takvim kvalifikacijama da Kraljevina SHS mora izabrati lučkog namještenika iz Rijeke.

⁵⁵ Primorski Novi list br. 93 od 21. travnja 1923: *Konsorcij predložen po Talijanima sigurna politička i ekonomska smrt Rijeke.*

⁵⁶ Primorski Novi list br. 94 od 22. travnja 1924: *Konsorcij, nastavak.* Primorski Novi list br. 91 od 19. travnja: *Konsorcij predložen po Talijanima sigurna politička i ekonomska smrt Rijeke.*

⁵⁷ Primorski Novi List br. 61 od 14. ožujka 1923: *Oko pitanja trgovačkog konsorcija.* U Beogradu su kolale glasine da u pitanju konzorcija velik udio imaju Rade Pašić, sin Nikole Pašića, i "radikal Račić".

⁵⁸ Zakoni o ugovorima i konvencijama s Kraljevinom Italijom, knjiga prva, Zakon o Neptunskim konvencijama, Zbirka zakona, sv. 105, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1929.

do stupanja tarifa na snagu, a najduže 3 mjeseca nakon isteka vremena od 15 dana poslije roka od 3 mjeseca (ukupno 6 mjeseci i 15 dana) popust od 30% na svoje uobičajene željezničke tarife kako bi privukla promet prema talijanskim lukama Trstu i Rijeci. Kraljevina SHS sama je sebi "vezala ruke" jer je prihvatila "relacijske tarife", tj. određivanje iznosa tarifa prema kilometraži koju prelazi roba bez mogućnosti da daje popust na željeznički smjer prema Sušaku. Time je u praksi potvrđen skuplji prijevoz robe dužim željezničkim pravcem iz Slovenije za Sušak te onemogućeno uvođenje povoljnijih, tzv. preferencijalnih ili povlaštenih tarifa, koje je Kraljevina SHS mogla samostalno odrediti za Sušak. Njima bi bio utvrđen popust na redovitu cijenu prijevoza. Umjesto toga, talijanske će željeznice dati popust od 30% uobičajene tarife na prugama od Postojne za Trst i Rijeku ili Sušak za robu proizvedenu u Kraljevini SHS, a recipročno će Kraljevina SHS uvesti "relacijske tarife" za svoje izvozne stanice. Troškovi prijevoza slovenske robe dodatno su opterećeni odredbom da se na transporte preko Postojne za Sušak, kao i obratno, primjenjuju uobičajene talijanske tarife, a ne one umanjene 30% (čl. 25). Naime nekome je moglo pasti na pamet da proizvode iz Slovenije preveze uz popust do Rijeke, a zatim do susjednog Sušaka, čime bi se promet skrenuo na sušačku luku, a to je Kraljevina Italija htjela izbjeći. Troškovi prijevoza robe iz čl. 24. i 25, koja ide za Sušak, posebno su opterećeni plaćanjem dodatne vozarine u visini od 1/10 prijevozne cijene za 10 km, prema uobičajenoj lokalnoj tarifi na SHS željeznicama, te vozarine za dio puta po Kraljevini SHS (čl. 26).

Zanimljivo je da kritike konvencija ne razmatraju značenje željezničkih tarifa i onemogućavanje rada Sušaka kao jedine uređene luke na sjevernom Jadranu, jer do Šibenika ima oko 280 km obale bez pogodne luke. Službeni vladini krugovi čak su tvrdili suprotno.⁵⁹ Nakon ratifikacije nisu sklopljene konvencije koje predviđaju "relacijsku tarifu". Ipak, vlada u Beogradu, iako nesputana međunarodnim ugovorima, ponovno je pokazala "mačehinski" odnos prema Sušaku i hrvatskim krajevima, određujući Split zonom interesa velikosrpske politike donijevši tarife kojima je Sušak bio manje konkurentan.

Glava V. sporazuma *Služba u basenu Taon di Revel i u kanalu Rečine* također je nepovoljna za Kraljevinu SHS. Ona stječe mogućnost korištenja najbolje opremljenog dijela riječke luke, ali na štetu svojih luka, a poglavito Sušaka. Dodatna loša strana su odredbe o talijanskom pravu kabotaže, tj. unutarnjeg pomorskog prijevoza robe i putnika između luka u Kraljevini SHS.⁶⁰ Na Kraljevinu SHS pao

⁵⁹ Sušački Novi list, br. 181 od 30. srpnja 1925: *Čudna izjava ministra saobraćaja*. Ministar prometa "g. Radojević je povodom otvaranja ličko-dalmatinske pruge istakao: '...mi smo uspjeli još nešto da onim krajevima koje je austrougarska željeznička politika ignorisala, favorizujući Rijeku, učinimo mogućnost za procvat i da izigramo... njihove (čije? op. Ž.B.) namere da od Ogulina svi putevi vode na Sušak...' jasno proizlazi iz ove izjave i još nešto: da su naši mjerodavni krugovi... u pregovorima u Firenzi vodili više računa o jednoj tuđoj luci, Rijeci, nego o svojoj, Sušaku."

⁶⁰ Svaka država uobičajeno pridržava pravo kabotaže za brodove svoje zastave. Načelno je to potvrđeno ovim sporazumom, ali postoje i iznimke. Kraljevina SHS ima isključivo pravo prijevoza

je i teret održavanja lučkog bazena.⁶¹ I pored negativnog utjecaja na sušačku luku, ali i na Hrvatsku, vlada u Beogradu bavila se zakulisnim igrama prema kojima je trebalo početi korištenje lučkog bazena.⁶²

Neki optanati bivše Riječke Države s teritorija Kraljevine SHS koristili su se *Sporazumom o sticanju državljanstva* u svrhu dobivanja talijanskog državljanstva. Temeljno načelo stjecanja državljanstva bilo je da osobe koje su 3. studenoga 1918. imale "boravište" na teritoriju Riječke Države koji je pripao Kraljevini Italiji stječu talijansko, a one na teritoriju Kraljevine SHS državljanstvo Kraljevine SHS (čl. 1). Iznimno, u roku od šest mjeseci od stupanja sporazuma na snagu, osobe mogu optirati državljanstvo suprotne države ugovornice ako "govore istim jezikom i iste su rase kao i većina stanovništva" te države ugovornice (čl. 2). Italija to koristi, pa izlazi ususret zahtjevima ne osvrćući se na "rasu" netalijana. Osobito je povoljan bio kriterij "jezika" jer je stanovništvo, ako ne govorilo, ono barem razumjelo talijanski. I u predratnim popisima stanovnika u Rijeci dio Hrvata upisan je kao Talijani, jer su se službenici koristili talijanskim i onima koji su razumjeli talijanski upisivali govorni jezik, dok se nacionalnost nije navodila. Talijanska strana mogla se pozivati na "Talijane" Sušaka koristeći se njima kao oruđem svoje politike.⁶³ Temeljni razlog koji je stanovnike naveo na taj korak bilo je obećanje zaposlenja i drugih povoljnosti na području Rijeke. Talijani su izigrali sporazum želeći što više osoba s prebivalištem u Rijeci privesti u svoje državljanstvo. Njihova vlada donijela je zakonski dekret o državljanstvu riječkih građana suprotno

robe i putnika između Thaona de Revela i svojih pristaništa. No kako je Thaon de Revel pod talijanskim suverenitetom, a samo dan na korištenje Kraljevini SHS, talijanska strana tvrdila je da pravo kabotaže pripada njoj, što joj je dijelom i priznato odredbom kojom zadržava pravo pristajanja između talijanskih pristaništa i pristaništa Kraljevine SHS. Kritike protiv ministra vanjskih poslova Ninčića govorile su: "kad Nettunske konvencije stupe u krjepost, talijanski parobrodi moći će iz riječkog basena 'Thaon di Revel' da razvoze robu duž čitave naše obale." Novi list, br. 51 od 3. ožujka 1926: *Zar produbljenje prijateljstva s Italijom?*

⁶¹ Glava VI. *Primena čl. 17. priloga B. Rimskom sporazumu* sadrži odredbu kojom redovito održavanje Thaona de Revela pada na teret vlade Kraljevine SHS, dok ostalo pada na talijansku stranu (čl. 44). Problem predstavlja to što tereti talijanske strane nisu ekvivalentni onima Kraljevine SHS. Kraljevina SHS dužna je snositi redovite troškove, koji su zapravo jedini troškovi. Izvanredni troškovi gotovo sigurno neće nastupiti. I danas se bazen nalazi u istom stanju kao i onda.

⁶² Novi list br. 36 od 5. svibnja 1928: *Opet Thaon de Revel!* Na sjednici Tarifskog odbora Ministarstva prometa sazvanoj za 12. svibnja 1928. stavljena je na dnevni red rasprava o tarifama u bazenu Thaon de Revel, potpuno nepotrebno, jer je tih dana stavljeno u promet pristanište na Brajdici, čime je rasterećena luka Baroš. Novi list br. 45 od 6. lipnja 1928: *Zar već zloupotreba sa basenom Thaon de Revel?* Konačno je HSS stala prozivati na odgovornost, pa je dr. Krajač podnio Narodnoj skupštini prijedlog kojim traži "da se utvrdi tko je, po čijim ovlastima, komu (ime, firma, sjedište, protokolacija), kada, kojim putem, za koji iznos i na koliko vremenski, koje dijelove basena, dao u zakup ili podzakup." Zbog poznatih krvavih događaja u Skupštini prijedlog je ubrzo zaboravljen.

⁶³ Sušački Novi list, br. 85 od 2. travnja 1925: *Koliko ima na Sušaku talijanskih podanika.* Prema navodu tiska 1925, "naših sunarodnika", ali talijanskih državljana "samo na Trsatu i obližnjim mjestima je do 250, a u cijelom Sušaku do jedne hiljade."

Sporazumu, jer formalno nije bio ratificiran.⁶⁴ Hrvati u Rijeci, pogođeni time, objavili su otvoreno pismo protestirajući protiv prisilnog dobivanja talijanskog državljanstva. Znakovito je da se istodobno žale na postupak Kraljevine SHS, koja brojne molbe ne rješava općim aktom, već pojedinačno.⁶⁵ Vlada u Beogradu zainteresirana je da molitelji ne steknu njezino državljanstvo, već ih prepušta Italiji?!

Na području bivše Riječke Države registriran je velik broj pravnih osoba pa je bilo nužno riješiti pitanje njihove daljnje registracije. Sporazum nije predvidio zaštitu trgovačkih društava i drugih subjekata čiji su vlasnici Hrvati, bez obzira na njihovo državljanstvo. Ona su doživjela postupnu tihu likvidaciju. Poglavitno se to odnosilo na gospodarski jače pravne osobe koje su mogle pomagati ostala društva. Prve su se na udaru našle novčarske ustanove.⁶⁶

Sporazum o pensijama ticao se činovnika iz Sušaka i okolnih mjesta Kraljevine SHS koji su radili u Rijeci i tu stekli pravo na mirovinu do 3. studenoga 1918. Nakon 1918. došlo je do prekida ostvarivanja njihova prava. Naročito bolno bilo je to pitanje za manje imućne slojeve. Svaka strana preuzela je dio obveza,⁶⁷ ali talijanska strana obvezala se za sva postojeća i buduća potraživanja isplatiti Kraljevini SHS samo paušalan iznos.⁶⁸ Nepovoljna za Hrvate je i odredba sporazuma o ostvarivanju prava na mirovinu stečenog radom u službama u

⁶⁴ Novi list, br. 40 od 28. svibnja 1927: *Talijani izigravaju Nettun. konvencije i rimski sporazum*. Novi list br. 14 od 18. veljače 1928: *Talijani su jednostrano riješili državljanstvo riječkih pripadnika*. Dekretom br. 723 od 12. svibnja 1927. građanima netalijanima ostavili su rok od 6 mjeseci u kojem mogu zatražiti državljanstvo Kraljevine SHS, uz mogućnost da ih nakon toga upišu u svoje knjige državljana. Talijani tvrde da su na to bili primorani jer se zbog neratificiranja povećao broj građana slavenske narodnosti.

⁶⁵ Novi list, br. 42 od 4. lipnja 1927: *Težak položaj Rječana jugoslov. narodnosti*. Talijanske vlasti mogu ih silom, "preko... volje strpati u Talijane ili odbaciti u Jugoslavene. Prema tom dekretu Rječanin, koji želi da odbije italijansko državljanstvo, mora se iskazati jednim uvjerenjem kod gradskog poglavarstva, da je po zadnjem popisu bio prijavljen kao Jugoslaven, s materinskim jezikom hrvatskim. Time smo potpuno izigrani jer su popis sastavile italijanske oblasti, ne pitajući nikoga, svakomu bilježile kao materinski jezik italijanski."

⁶⁶ Novi list 97(87) od 17. prosinca 1927: *Likvidacija naših bankovnih poduzeća u Rijeci*. U Rijeci su djelovale podružnice Hrvatske poljodjelske banke i Prve hrvatske štedionice, ali su im u upravu postavljeni fašistički komesari, koji onemogućavaju normalan rad i imaju svrhu da ih novčano unište. U Rijeci je radila i Riječka pučka banka, ali se spojila s jednom venecijanskom bankom. Poslovanje Hrvatske centralne banke sa sjedištem u Rijeci i podružnicom u Senju uskoro je po obujmu postalo suprotno nazivu. Nju su fašisti htjeli dobiti pod svoju upravu, ali prikriveno, kako bi naveli hrvatsko stanovništvo u Rijeci na daljnje ulaganje.

⁶⁷ Svaka ugovorna strana preuzela je isplatu mirovina, pripomoći i dodataka na skupoću, prema austrougarskim odredbama, od 1. veljače 1924. građanskim i vojnim činovnicima koji su u mirovini prije 3. studenoga 1918, uključivo činovnike dvora, kabinetske kancelarije i činovnike ugarskih željeznica, pod uvjetom da su postali državljan ili bili priznati državljanima jedne od država temeljem Sporazuma o stjecanju prava državljanstva i ako se to ne protivi prije sklopljenim sporazumima.

⁶⁸ Kraljevina Italija isplatit će Kraljevini SHS u roku od mjesec dana od izmjena ratifikacija Sporazuma iznos od 1.000.000 lira za isplatu iznosa osobama iz čl. 1, koje će steći državljanstvo

općinama Rijeka i Kastav nakon tog datuma. Osobe koje nisu stekle talijansko državljanstvo, a žive u Rijeci (dakle velik broj osobito Hrvata) i recipročno stanovnici Kastva koji nisu stekli državljanstvo Kraljevine SHS (a takvih je malo, jer na Kastvu živi ogromna većina Hrvata) "neće imati nikakvog prava na rečene pensije i pripomoći" (čl. 7). Tako se hrvatsko stanovništvo u Rijeci htjelo pridobiti za uzimanje talijanskog državljanstva. No bivši riječki službenici stanovnici Sušaka također su izloženi pritisku zadržavanja ili uzimanja talijanskog državljanstva, jer u protivnom gube prava na mirovinu (čl. 9).

Naročito je mučan dojam ostavilo neplaćanje mirovina bivšim radnicama riječke tvornice duhana, tzv. "špaltaricama." Tisak je javio o odredbi Konvencije po kojoj će Italija isplatiti milijun lira za bivše radnike i radnice zaposlene u riječkoj tvornici duhana.⁶⁹ Ali rješenje je postojalo samo na papiru.⁷⁰ Mirovine su uskraćene onim umirovljenicima koje nisu primile talijansko državljanstvo.⁷¹ Pokazalo se da i beogradska klika nema "čiste ruke", jer je Italija isplatila iznos 1929.⁷² Tek četiri godine nakon izvršene uplate nadležni organi Kraljevine Jugoslavije donijeli su odluke kojima se rješava problem isplata.⁷³

Kraljevine SHS, te bivšim namještenicima i radnicima tvornice duhana u Rijeci koji jesu državljani ili će postati državljanima Kraljevine SHS. Čl. 2. Ovim člankom je veoma povoljno, za talijansku stranu, riješeno pitanje mirovina. Osobe će primati iznos dok se on ne iscrpi, a što nakon toga? Kraljevina SHS bit će dužna iz svojih fondova plaćati njihove mirovine, bez ikakve daljnje obveze Kraljevine Italije.

⁶⁹ Novi list, br. 138 od 17. lipnja 1926: *Obrazloženje kojim vlada upućuje konvencije s Italijom Narodnoj skupštini.*

⁷⁰ Novi list, br. 25 od 6. travnja 1927: *Još uvijek neisplaćene.* Godinu dana nakon toga uredniku je upućeno pismo o teškim životnim prilikama umirovljenih radnica tvornice duhana u Rijeci, koje ne dobivaju mirovinu predviđenu Sporazumom.

⁷¹ Novi list br. 90 od 3. studenoga 1928: *Kako primorska sirotinja uzalud obija pragove po Beogradu.* "Treba napomenuti da pensiju ne primaju samo zato, što nisu htjele da budu talijanski podanici. Jer talijanska vlada svima koje su primile talijansko podanstvo, kavaljerski i bogato pružila je pomoć, dok naše radnice svakodnevno umiru od gladi čekajući milostinju od svojih talijanskih drugarica." Odbio ih je i narodni poslanik dr. I. Ribar, koji ih je uputio ministru financija, gdje su također bile odbijene, pa su se najavile na sam dvor.

⁷² Naša sloga, br. 210 od 27. studenoga 1932: *Penzije bivših namještenica riječke tvornice duhana.* Istina je izašla na vidjelo nakon što je 19. studenoga 1932. interpelaciju ministru financija i senatoru dr. Dinku Trinajstiću podnio narodni poslanik prof. V. Spinčić. On navodi da je Italija isplatila jedan milijun lira još 1929, dakle prije tri godine, putem Ministarstva vanjskih poslova. Ono je aktom Pov. br. 14270 iz 1928. od 2. siječnja 1929. uputilo uplaćeni iznos Ministarstvu financija, koje je potvrdilo primitak aktom br. 3847 od 15. siječnja 1929. nakon što je Narodna banka aktom 3667 od 11. siječnja uplatila na račun Ministarstva protuvrijednost od 2.969.000 dinara.

⁷³ Naša sloga br. 359 od 25. svibnja 1933: *Riješeno pitanje penzija bivših radnica riječke tvornice duhana.* Ministar financija donio je rješenje kojim se državljanima Kraljevine Jugoslavije, koji su izgubili službu u riječkoj tvornici duhana, od 1. travnja 1933. priznaje mirovina na temelju pravilnika o mirovnoj provedbi ugarsko-hrvatskih monopolskih radnika zajedno s dodacima na skupoću za umirovljene monopolske radnike Kraljevine Jugoslavije.

Sporazumom o primeni člana 9 Rimskog sporazuma s protokolom o potpisu zajamčeno je pravo državljana Kraljevine SHS koji žive u Rijeci da mogu tu i ostati, što nije utvrđeno Sporazumom o državljanstvu, a priznato im je pravo javne uporabe svoga jezika⁷⁴ i “*prava slobodnog vršenja crkvenih obreda one vere, kojoj pripadaju i da se služe svojim jezikom u vršenju svoje veroispovesti.*” U svezi s hrvatskim pučanstvom odredba nije zaživjela, jer je iz novoutemeljene Riječke biskupije uklonjeno hrvatsko svećenstvo i dovedeno novo, talijansko, koje nije znalo “glagoljati”.⁷⁵ Državljanima SHS također su imali pravo na svoje škole, dobrotvorne, kulturne i slične ustanove. Talijanski organi priznaju školske svjedodžbe koje izdaju takve škole.⁷⁶ I ta odredba nije zaživjela jer je Hrvatska gimnazija premještena na Sušak još 1895, a nova škola nikada se nije otvorila. U svakodnevnom životu bilo je mnogo problema koje su imali Hrvati i Slovenci kako bi dobili isprave za prijelaz granice. Naročito je bio izražen problem djece iz

⁷⁴ Osobe zavičajne u Rijeci, koje opcijom steknu državljanstvo Kraljevine SHS, a imaju boravište na teritoriju koji je pripao Kraljevini Italiji uživati će prava i povlastice koji su Rapalskim ugovorom i Rimskom konvencijom za Opšte sporazume iz 1922. priznati talijanskim državljanima u Dalmaciji: mogu ostati u svojim boravištima i slobodno se služiti “*srpsko-hrvatskim*” jezikom, osobno ili kao odvjetnici (osim ako brane državljanina Kraljevine Italije, talijanskog porijekla), usmeno ili pismeno u obraćanju organima vlasti i sudovima, osim carinskih vlasti. Javni bilježnici kvalificirani za sastavljanje akata na “*srpsko-hrvatskom*” jeziku ovlašteni su to činiti, na zahtjev stranaka. Prijevod tih akata vlastima nije potreban.

⁷⁵ Rijeka je do osnutka Riječke biskupije 1925. bila dijelom Senjske biskupije. Temeljem papinskog ovlaštenja iz 1252. na području uprave senjskog biskupa dopušteno je “glagoljanje”. Rijeka, do 1925. samo jedna župa, podijeljena je na pet župa, a na čelo svake dolazi Talijan, kao i sam biskup Sain. Još su 1920. premješteni hrvatski kapucini (posebno značajan krug fra Bernardina Škrivanića) te zamijenjeni drugima iz Venecije, tako da svećenstvo na talijanskom teritoriju ne zna glagoljati, pa odredba ostaje “mrtvo slovo na papiru”. Iznimka su mise “zornice” u Stolnoj crkvi sv. Marije. Daleko bolje prošle su pravoslavne crkvene općine u Rijeci, Puli, Peroju i Trstu, što je bio predmet posebnih sporazuma. Prvi je *Sporazum o srpsko-pravoslavnim crkvenim opštinama na Rijeci, u Zadru i Peroju*. Tim sporazumom talijanska strana zajamčuje punu duhovnu autonomiju navedenim crkvenim općinama, položaj “*moralnih lica*”, tj. pravnih osoba, dopušta ovisnost o episkopu u Zadru i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, ali traži pridržavanje talijanskih propisa. Drugi je *Sporazum o srpsko-pravoslavnoj crkvenoj opštini u Trstu*. Talijanska strana i toj crkvenoj općini jamči punu duhovnu autonomiju te podređenost episkopatu u Zadru i SPC, priznaje općini i njezinim ustanovama *karakter narodnih SHS verskih ustanova*. Prava i kontrola koje je Italija vršila prelaze na Kraljevinu SHS, ali bez krnjenja talijanskog suvereniteta. Crkvena općina ima punu autonomiju u upravljanju svojim dobrima, a njezino uvećanje potpada pod talijanske propise o stranim moralnim osobama, osim u svezi s nasljeđivanjem, koje je slobodno. Statut crkvene općine sukladan Sporazumu predat će se na odobrenje Vladi Kraljevine SHS, o čemu će se izvijestiti talijanska vlada.

⁷⁶ Oni imaju pravo “*...da ovaraju škole, da njima upravljaju i vode nad njima nadzor, kao i druge zavode za vaspitavanje, dobrotvorne i verske ustanove, ili ustanove socialne pomoći ili kulturno-intelektualnog karaktera s pravom da se u njima slobodno služe svojim jezikom.*” Školovanje je ograničeno samo na osobe koje borave u Rijeci, a učenje je talijanskog jezika u njima obvezno. Predavači mogu biti državljani SHS, pod uvjetom da ih talijanska vlast primi, a dopušteno je korištenje udžbenika iz Kraljevine SHS.

Rijeke i Liburnije koja su pohađala školu na Sušaku.⁷⁷ Napadi i onemogućavanje prijelaza granice su se ponavljali.⁷⁸ Konačno su talijanske vlasti 1928. zabranile školovanje djece na Sušaku.⁷⁹

Predviđeno je da SHS državljani koji rade u Rijeci neće biti isključeni od vršenja zvanja "zato što su državljani Kraljevine SHS", pod uvjetom da se pridržavaju talijanskih propisa, ali to se nije odnosilo na državne službenike i radnike u državnim poduzećima, koji su bili otpušteni.⁸⁰ Priznata su i slična prava talijanskim državljanima "SHS narodnosti", koji borave u Rijeci, ali i ona su ostala tek "mrtvo slovo na papiru".⁸¹

⁷⁷ Novi list, br. 204 od 4. rujna 1926: *Za Jugoslovene u Julskoj Krajini zatvorena je naša granica!* i: *Još jedan dokaz italijanskog prijateljstva*. Novi list, br. 209 od 11. rujna 1926: *Jedno važno pitanje: bojkot Sušaka sa strane djaka*. Kako na Rijeci nije postojala škola na hrvatskom jeziku, to su mnogobrojni Hrvati iz Rijeke, pa čak iz područja Istre, odlazili u Sušačku gimnaziju. Pri tome su oni i njihovi roditelji doživljavali brojne neugodnosti od talijanskih vlasti. Kada su neki učenici iz Kraljevine SHS, na školovanju u Sušaku, potražili jeftiniji smještaj u Rijeci, bili su izloženi pritiscima kako bi napustili Rijeku.

⁷⁸ Učenici sušačkih srednjih škola održali su 17. prosinca 1926. protestni zbor i donijeli proglas u povodu napada riječkih fašista na učenike sa Sušaka koji su u Rijeci nosili svoje gimnazijske kape. "Osudujemo najvećim ogorčenjem nekulture i vandalske ispade riječkih djaka i ekspanzivna mračnog fašističkog režima prema nekim našim drugovima, jer je tim sramotnim aktom osjetljivo tangiran nacionalni osjećaj sveopćeg našeg djaštva. Konstatiramo jednodušno, da su ovi njihovi nedostojni ispadi imali naročito političku tendencu, te uočivši to, zaključujemo provesti svestrano bojkotiranje svih italijanskih trgovačkih, zabavnih i dr. institucija u Rijeci. Starija generacija ovih zavoda bila je žarište mnogih plemenitih i patriotskih motiva, a dužnost je mladjih da naslijedjuju starije. Omladina srednjoškolskih zavoda u Sušaku." Novi list, br. 292 od 18. prosinca 1926: *Odgovor sušačke omladine na napadaje u Rijeci*.

Sljedeće godine ponavlja se šikaniranje hrvatskih učenika koji su se školovali na Sušaku, ovoga puta na sušačkom mostu. Talijanski pogranični organi zahtijevali su od njih pogranične iskaznice, ne dozvoljavajući prijelaz bez njih, kako bi im onemogućili pohađanje Sušačke gimnazije. Novi list, br. 30 od 23. travnja 1927: *Šikaniranje naše školske djece na mostu*. Organi Kraljevine Italije ukinuli su pogranične putovnice državljanima Kraljevine SHS koji borave u talijanskoj pograničnoj zoni, kao i djeci koja pohađaju škole na Sušaku. Novi list 96(86) od 14. prosinca 1927: *Italijanska šikaniranja. I našim državljanima brani se preći na naš teritorij. Stroge mjere protiv naše školske djece*.

⁷⁹ Novi list 100(90) od 28. prosinca 1927: *Nove šikanacije naših sunarodnika u Rijeci*. Prvo su pred Božić 1927. roditelji hrvatske djece koja se školuju na Sušaku dobili pismo da se u roku od 5 dana izjasne zašto šalju djecu u hrvatsku školu. Novi list 10 od 4. veljače 1928: *Djeci riječkih Jugoslovena zabranjen polazak naših škola*. Potom su Talijani onemogućili daljnje školovanje djece na Sušaku zabranom prosvjetnog inspektora od 30. siječnja 1928. Aktom su 254 djeteta, odnosno njihovi roditelji, obvezani na upis u škole na talijanskom teritoriju.

⁸⁰ Novi list, br. 94(84) od 7. prosinca 1927: *Skandalozan postupak s našim sunarodnjacima na Rijeci*. Upravo su najveća riječka poduzeća (ROMSA - rafinerija nafte, Cantieri Navali - brodogradilište, Stabilimento Tehnico - Torpedo) pripadala državi. Iz službe su otpušteni, ne samo službenici državljani Kraljevine SHS već i svi dični stražari "slavenske narodnosti" u Rijeci. Dekretom gradskih vlasti određeno je da se u službi municipija ne smiju zapošljavati osobe koje se osjećaju strancima. Tisak je zahtijevao primjenu recipročnih mjera protiv Talijana u Kraljevini SHS.

⁸¹ Njima se "a) neće činiti nikakva ograničenja protiv slobodne upotrebe njihovog jezika bilo u privatnim bilo u trgovačkim odnosima, bilo po predmetima štampe ili publikacija ma kakve

Konvencijom o dugovima i potraživanjima sa zaključnim protokolom regulirano je pitanje dugova fizičkih i pravnih osoba nastalih nakon 3. studenoga 1918. Obveze fizičkih i pravnih osoba zaključene nakon 3. studenoga 1918, ako se dužnik i vjerovnik nalaze u različitim državama ugovornicama, bit će podmirene "po stopi od 25 (dvadeset i pet) dinara za 100 (sto) austro-ugarskih kruna." Iznimku čine dugovi i potraživanja osoba koje su do 10. travnja 1919. imala boravište na teritoriju koji je pripao Kraljevini Italiji (izuzimajući Zadar, Lastovo i Rijeku), a nakon toga prenijeli boravište na teritorij Kraljevine SHS. Njihova potraživanja bit će plaćena po stopi od 40 lira za 100 kruna. Čak je moguća i povoljnija valutna stopa ako su osobe imale redovno boravište na teritoriju koji je pripao Kraljevini Italiji (osim Zadra, Lastova i Rijeke) na dan 4. prosinca 1919. kada je proglašen talijanski Kraljevski dekret 2227 i ako su te odredbe primjenjive na odnosne slučajeve. Tako su dužnici u Kraljevini Italiji, najvećim dijelom Talijani, plaćali dug prema državljanima SHS prema povoljnom, "srbijskom" tečaju, koji je obezvrijedio austrougarsku forintu i krunu, a sami su kao vjerovnici bili zaštićeni od dužnika koji su napustili ta područja, uglavnom su to državljani Kraljevine SHS, primjenom povoljnijeg talijanskog tečaja koji ih neće oštetiti jer priznaje realniju, veću vrijednost austrougarske valute. Italija je ugrabila dobru prigodu kada je lakoma velikosrpska klika odredila tečaj za zamjenu austrougarske valute spram srbijskog dinara u omjeru 1:4, što je bilo usmjereno gospodarskom slomu prečanskih krajeva i legaliziranoj pljački hrvatske imovine. Ne želeći priznati da je tečaj neodrživ i ne mareći previše za te krajeve, oni su posredno dopustili Italiji da ih i ona opljačka koristeći se istim, velikosrpskim valutnim tečajem.

Sporazum o rekvizicijama određuje da će se naknaditi štete počinjene tijekom okupacije, ali propisi nisu išli u prilog Kraljevine SHS.⁸²

Nettunske konvencije – ugovaranje i ratifikacija

Dijelom su riješena Beogradskim konvencijama potpisanim tijekom srpnja i kolovoza 1924. Pregovori o pitanjima koji su se ticali prečanskih krajeva trajali

prirode, bilo na javnim sastancima; b) uopšte, oni će uživati sva prava, koja uživaju italijanske manjine u Dalmaciji." Poduzet će se sve mjere da se izbjegne otpuštanje činovnika ili radnika "zbog njihovog državljanstva ili njihove narodnosti". Odredba nije pokrivala mogućnost da ti radnici dobivaju teže ili slabije plaćene poslove te da se u Rijeci naseljavaju Talijani iz drugih krajeva i time mijenja nacionalna struktura grada. Istodobno, za razliku od mogućnosti koje su postojale do 1918, stanovništvo Sušaka i okolnih mjesta nije se više moglo zapošljavati ili zadržati radna mjesta u Rijeci.

⁸² Novi list, br. 138 od 17. lipnja 1926: *Obrazloženje kojim vlada upućuje konvencije s Italijom Narodnoj Skupštini*. Kako je talijanska vojska zaposjela teritorije koji su pripali Kraljevini SHS, a ne obrnuto, to je u biti riječ o rekvizicijama koje je izvršila Kraljevina Italija. Odštetne zahtjeve rješavaju talijanske ustanove, a organi Kraljevine SHS nisu uključeni u postupak. U drugostupanjskom postupku odluku donose redoviti sudovi Kraljevine Italije. Koliko su talijanske ustanove išle "na ruku" zahtjevima iz Kraljevine SHS, ostaje dvojbeno.

su od 1922. do 1925. uz presudan utjecaj srbijanskih političara. Jedino HSS nije sudjelovao u pregovorima, "dok su sve ostale stranke uzele aktivnog učešća u izradi nettunskih konvencija."⁸³ Konvencije su potpisane 20. srpnja 1925. u Nettunu.⁸⁴ Sumnje u povoljan ishod pregovora javile su se kada je ministar vanjskih poslova dr. Ninčić duže vrijeme nakon potpisa dao šturo obrazloženje konvencija, bez objavljivanja teksta.⁸⁵ Kritike protiv naslućenih ustupaka usmjerile su se protiv dr. Ninčića.⁸⁶

Zašto je vlada pristala na ustupke? Kralj Aleksandar otvoreno se zalagao za suradnju s Italijom, a javna je tajna da je dr. Ninčić njegov pouzdanik.⁸⁷ Čelnik crnogorskih federalista dr. Sekula Drljević izjavio je 1928. da su "Srbijanci žrtvovali i Rijeku i Skadar da utvrde svoju hegemoniju", da su sklopili konvencije jer su se nadali da će im Italija "prepustiti cijelu Albaniju u interesnu sferu i da će na koncu Albanija postati dio naše države."⁸⁸

Nužno je pojasniti složenost položaja HSS. Tek tada može se vidjeti perfidnost velikosrpske političke igre. Konvencije su sklopljene nakon sporazuma dr. Radića i Pašića.⁸⁹ HSS bi otporom uzdrmao sporazum s radikalima. Tek nakon

⁸³ Novi list, br. 124 od 1. lipnja 1926: *Historijat konvencija s Italijom*. Pregovori su započeli pod predsjedanjem ministra dr. Ninčića, a obnovljeni su u veljači 1924. za PP vlade. Trgovinski ugovor potpisao je za PP vlade ministar dr. Krizman, samostalni demokrat. Dvije željezničke konvencije u srpnju 1924. potpisao je ministar prometa dr. Svetislav Popović, također samostalni demokrat, i Sava Kukić. U kolovožu je Davidovićevo vlada sklopila još dvije željezničke konvencije, a potpisao ih je ministar prometa dr. Sušnik, klerikal, i Kukić. Note u svezi s odvjeticima potpisao je ministar vanjskih poslova dr. V. Marinković, demokrat.

⁸⁴ Sušački Novi list, br. 173 od 21. srpnja 1925: *Potpisane konvencije s Italijom*.

⁸⁵ Sušački Novi list, br. 177 od 25. srpnja 1925: *Napokon je progovrio i - dr. Ninčić! Sadržaj jugoslovensko-talijanskih konvencija*.

⁸⁶ Novi list, br. 51 od 3. ožujka 1926: *Zar produbljenje prijateljstva s Italijom? "Na osnovu ovog prijateljskog lanca, ona šaka dalmatinskih Talijana uživa u našoj državi malone privileg eksteritorijalnosti; naše željeznice prevoze robu u Trst i Rijeku po sniženoj tarifi; talijanski ribari love na puškomet od naše morske obale; a kad Nettunske konvencije stupe u krjepost, talijanski parobrodi moći će iz riječkog basena 'Thaon di Revel' da razvoze robu duž čitave naše obale, dok će italijanska radna snaga moći slobodno tražiti i nalaziti uposlenje u našoj kući."*

⁸⁷ Krizman, Vanjska politika, str. 45. Dr. Ninčić je, prema dr. Milanu Stojadinoviću, "posle svake sednice ministarskog saveta odlazio pravo u Dvor, na referat."

⁸⁸ Tuđman, Hrvatska, knjiga I, str. 504; prema: *Dr. Marinković o Nettunskim konvencijama i Oštri napadaji na srbijanski hegemonizam*, Jugoslavenski list, XI/10. lipnja 1928, br. 135; *Smisao Nettunskih konvencija*, Novosti, Beograd, 10. lipnja 1928, br. 229.

⁸⁹ Sušački Novi list, br. 174 od 22. srpnja 1925: *Nakon potpisa konvencija s Italijom - talijanska javnost o Nettunskom ugovoru*. Talijanski tisak prokomentirao je da je "ceremonija u Nettunu izvršena upravo u času kad se je u Beogradu instalirala nova vlada, a u koju ulaze 4 Hrvata... jer se možemo nadati da važni događaj t. j. izmirenje srpsko-hrvatsko, neće imati nikakva utjecaja na politiku što su je dosada prema Italiji vodili Pašić i Ninčić. (!)... beogradska vlada odrekla da sušačku luku i Sušak učini konkurentom riječke luke i Rijeke, jer se je saglasilo da svoje akte kordinuje s našima u riječkoj luci."

godine dana ministar trgovine i industrije dr. Krajač i HSS "stidljivo" su izjavili da se neke konvencije ne mogu prihvatiti bez posljedica za Kraljevinu SHS, ne spominjući izričito štetu za hrvatske interese.⁹⁰ Radić je upozorio na štetnost, ali i na činjenicu da se ne smije rušiti sporazum s radikalima, koji je HSS stajao velikih ustupaka, pa bi izlazak iz vlade značio neuspjeh stranke.⁹¹ Velikosrpski krugovi likovali su zbog uspjeha i nastavili napadati Hrvate.⁹²

Očekivala se burna skupštinska rasprava, pa dr. Ninčić nije htio osobno zastupati konvencije, već to traži od dr. Rybarža.⁹³ Trebao je netko tko nije bio Srbin kako bi stvorio utisak da Hrvati i Slovenci pristaju na konvencije.⁹⁴ Skupštinsko zasjedanje i pretres konvencija odgođeni su za jesen.⁹⁵ Razlog su bile promjene političkih odnosa koje su mogle utjecati na neusvajanje konvencija. Dr. S. Radić nagovijestio je mogućí raskid koalicije i zahtijevao promjene u vladi, u svezi s konvencijama.⁹⁶ HSS se raskidom sporazuma s radikalima i koalicijom s Pribićevićem oštrije suprotstavio ratifikaciji.

Nakon atentata u skupštini 1928. došlo je do krize, ali Konvencije su upravo tada upućene na ratifikaciju, što je izazvalo proteste u Hrvatskoj i čitavoj državi.⁹⁷ Konvencije su ratificirane na sjednici krnje Skupštine 13. kolovoza 1928, bez

⁹⁰ Novi list, br. 122 od 28. svibnja 1926: *HSS i konvencije s Italijom*. Novi list, br. 123 od 29. svibnja 1926: *Ratifikacija konvencija s Italijom nije osigurana. Držanje HSK nije još određeno. "Kako izgleda, pobijedilo je u tom pogledu stanovište g. Pavla Radića, da se na tom pitanju ne izaziva kriza, pošto su i onako sve te konvencije uglavljene prije ulaska HSS u vladu i da ona prema tome ne može nositi za njih odgovornost. Prema tome vjerovatno je, da će ovo pitanje u HSK biti likvidirano tako, da će ministar dr. Krajač podnijeti demisiju u znak protesta, dok bi sav klub glasao za ratifikaciju. No jedan dio radićevskih poslanika tvrdi, da to pitanje nije još definitivno riješeno i da HSK još nije odredio svoje stanovište u pitanju ratifikacije konvencija."*

⁹¹ Loc. cit. S jedne strane Radić je "naglasio svu opasnost i štetnost ovih konvencija, ali je ujedno upozorio klub, da se na tom pitanju ne smije rušiti vlada narodnog sporazuma, jer bi onda opet nastale takve prilike, u kakvima su ove konvencije sklapane, te se ne bi ništa popravilo, nego bi se samo onemogućilo, da naša država jedan put bude prema Italiji samosvijestna i ravnopravna saveznica."

⁹² Novi list, br. 131 od 9. lipnja 1926: *Beogradski "Balkan" i Nettunske konvencije*. *Balkan*, beogradski radikalni list, popratio je pregovore s Italijom komentarom: "Naposletku, za čiji račun da mi započinjemo sada tu opasnu igru? Zar za račun onih u zapadnim krajevima naše države koji su opipljivo dokazali na opštinskim izborima kakovi su patrioti i koliko zaslužuju da se mi Srbi, radi njih eksponiramo protivu Italije?"

⁹³ Loc. cit.

⁹⁴ Novi list, br. 146 od 26. lipnja 1926: *Konvencije s Italijom pred Skupštinom*. *Otpočela je rasprava o tzv. beogradskim konvencijama*. Ibid: *Odbor za Nettunske konvencije*.

⁹⁵ Novi list, br. 148 od 1. srpnja 1926: *Skupština nenadano odložena*. *Nettunske konvencije bit će pretresene tek na jesen*.

⁹⁶ Novi list, br. 153 od 7. srpnja 1926: *Nove trzavice na pomolu*. *G. S. Radić nagovijestio kidanje koalicije*. *Zahtjevi HSK*.

⁹⁷ Basta, Milan, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 2. izdanje, Globus, Zagreb, 1977, str. 54.

nazočnosti ijednog poslanika Hrvata. Dr. Tuđman je događaj označio naslovom: *Prihvatanje tzv. Nettunske konvencije u "krvavoj" skupštini - izrazito vladin i protuhrvatski čin.*⁹⁸ Razlog usvajanja bila je težnja velikosrpske klike za slabljenjem hrvatske oporbe.⁹⁹ To nije bilo dovršenje protuhrvatskih planova. Po rješenju odnosa s Italijom, kralj se mogao posvetiti "konačnom rješenju" unutrašnjih problema, poglavito hrvatskoga, uvođenjem šestosiječanjske diktature.

Pitanje željezničkih tarifa

Sušačka luka bilježila je u razdoblju nakon talijanske okupacije stalan rast prometa, osim 1926, kada dolazi do pada zbog uvođenja preferencijalnih željezničkih tarifa u korist južnijih jadranskih luka. Tarife su na snazi od listopada 1925. do listopada 1926. Trebale su vratiti promet robe iz Rijeke i Trsta u domaće luke, ali su ujedno skrenule promet sa Sušaka, kao da nije domaća, već tuđa luka. Nakon stagnacije za svjetske ekonomske krize promet jača, da bi opao za vrijeme gospodarskih sankcija protiv Italije, zbog napada na Etiopiju, jer je dio sušačkog prometa bio vezan uz Italiju.¹⁰⁰

Očekivanja da će Sušaku pomoći vlada iznevjerena su sklapanjem Nettunskih konvencija, koje određuju privremene relacijske tarife. Na sreću, kasnije konvencije ne predviđaju "*relacijsku tarifu*", ali su domaće tarife vlade u Beogradu

⁹⁸ Tuđman, Hrvatska, knjiga I, str. 536; prema: *Krnja Skupština izglasala konvencije*, Novosti, Zagreb, XXII/14. i 15. kolovoza 1928, br. 224 i 225. Dr. Tuđman iznosi sljedeće podatke i mišljenja. "*Vlada je saopćila da je za konvencije glasovalo 158 zastupnika (tj. većina od polovice više samo 1 glas), ali je oporba tvrdila da je to krivotvoreno, jer u dvorani prigodom glasovanja nije bilo više od 87 (ili 90) zastupnika, ističući da su konvencije ratificirane bez ijednog Hrvata, jer se čak ni ona dva integralistička ministra (Anđelinović i Barić) nisu usudila glasovati za njih, a prije glasovanja Skupštinu su napustili i svi zemljoradnički i njemački zastupnici; od muslimana su ostala samo četvorica, a izostali su i neki pristaše Glavnog radikalnog odbora. Na taj način konvencije su primljene glasovima radikala, demokrata i Korošćevih klerikalaca. Prvaci su srpskih zemljoradnika (Joca Jovanović, Miloš Tupanjanin, Čedo Kokanović) osudili u Skupštini primanje konvencija kao nacionalnu izdaju, uperenu protiv Hrvata, koju narod nikad neće priznati.*"

⁹⁹ Ibid., str. 537; prema: *Pogreb narodnih interesa*, Jutarnji list, XVII/25. kolovoza 1928, br. 5936. Tisak je pisao: "*...što se tim izručuju krajevi naseljeni Hrvatima Italiji*" u tome što se želi "*oslabiti hrvatski front? Ili oni u Beogradu zbilja računaju na raspadanje ove države, pa bi htjeli da Hrvati ostanu što slabiji?*" Loc. cit.; prema: *Hrvat*, IX/14. kolovoza 1928, br. 2581 (uvodnik). Konvencije su "*prikazivane kao izraz radikalne politike po kojoj su Hrvati 'tu da plaćaju račun srbijanskih hegemonista', u interesu 'proširenog Dušanovog carstva'.*" Vidi i str. 558; prema: *Da se razumijemo*, Politika, XXV/28. prosinca 1928, br. 7423. Zagrebački profesor dr. Lujo Thaller objavio je u prosincu 1928. u Politici "*apel protiv bezumne državne politike da ne počine državno samoubojstvo*" u kojem spominje: "*Nema Hrvata, koji u dubini srca svojega nije prihvati Nettunskih konvencija, u Skupštini u kojoj je pala krv, shvatio kao izmirenje Rima i Beograda na račun specifično hrvatskih interesa.*"

¹⁰⁰ Mitrović, Barbalić, Riječka luka, str. 61.

učinile sušačku luku manje konkurentnom u odnosu prema južnojadranskim lukama, naročito Splitom. Tarifa za Sušak bila je do 30% veća nego za južnojadranske luke.¹⁰¹ Gradska općine Sušak tražila je od vlade izjednačavanje izvoznih tarifa sa Šibenikom ili Splitom,¹⁰² ali su 1. listopada 1925. još povećane pristojbe za izvoz stoke preko Sušaka.¹⁰³

Politika vlade u Beogradu bila je dobro osmišljena. Ona je stvorila antagonizam između hrvatskih luka, poglavito Splita i Sušaka. Split je favoriziran zato što je ličko-dalmatinska pruga konvenirala velikosrpskim interesima, prolazeći kroz krajeve naseljene Srbima, privlačeći promet u luku bližu srbijanskim gospodarskim krugovima, a istodobno dovodeći gospodarstvenike iz hrvatskih i slovenskih krajeva u položaj da i oni razmišljaju o korištenju tog prometnog smjera.¹⁰⁴

Početak ožujka 1926. stupila je na snagu nova željeznička konvencija s Italijom, prema kojoj je tranzit preko Trsta i Rijeke jeftiniji nego preko luka Kraljevine SHS 10 do 15%, pa se Sušak našao u još težem položaju.¹⁰⁵ Željezničke i lučke tarife od 1. listopada 1926.¹⁰⁶ također su pretrpjele kritike sa Sušaka.¹⁰⁷ One su favorizirale Metković, Dubrovnik i Zeleniku, koji imaju tarife 25% niže od ostalih luka. Split i Šibenik dobili su povlasticu prometa žitom za pasivne krajeve, dok su Sušak i Bakar jedini ostali bez povlastica.¹⁰⁸

¹⁰¹ Novi list br. 235 od 2. listopada 1925: *Nova željeznička tarifa - smrt Sušaku*. U tarifi su se razlikovala "tri sistema: jedan važi za sve suhozemne stanice i Sušak, drugi za Šibenik i Split, treći za Metković, Gruž i Zeleniku... Prevoz željeznicom do Šibenika i Splita - mada su ove luke za 220 km. udaljenije od svoga zaledja nego Sušak - jeftiniji je za 30-40% nego prevoz do Sušaka, dok je prevoz do ostalih dalmatinskih luka, koje su još udaljenije, jeftiniji za 20% od prevoza za Sušak... dokinuta dosadašnja povlastica od 30% popusta za robu koja je išla iz Slovenije preko Karlovca za Sušak!" Novi list br. 234 od 1. listopada 1925: *Kobna posljedica netunskih konvencija*. Sušak je "stavljen u red kontinentalnih, željezničkih stanica, dok su Šibenik, Split, Gruž i Zelenika stavljeni u red lučkih stanica... prevoz robe željeznicom u sušačku luku stajao 100-300 din. skuplje po vagonu."

¹⁰² Novi list br. 241 od 9. listopada 1925: *Vratila nam se deputacija iz Beograda*.

¹⁰³ Ibid.: *Prekomjerne takse kod izvoza blaga preko Sušaka*. Novi list br. 239 od 7. listopada 1925.

¹⁰⁴ Novi list br. 156 od 10. srpnja 1926. članak P. Mitrovića: *Izgradnja naših jadranskih pristaništa*. U umjetnom sukobu između Sušaka i Splita javio se problem preseljenja dizalica u splitsku luku. Još zanimljivijim postaje to pitanje kada se prouči razlog selidbe. Sušačka luka imala je 11 električnih dizalica, ali samo ih je 9 u funkciji. Niti one ne rade, ili rade veoma ograničeno, "zato, jer je - 'incredibile dictu' - manualni rad utovara i istovara jeftiniji od onoga na elektr. pogon. Razlog valja potražiti u previsokim taksama, koje treba platiti željez. direkciji." Kako je željeznička direkcija ustvari "produžena ruka" beogradskog Ministarstva saobraćaja, jasno je zašto su cijene rada dizalica skuplje od rada ljudske radne snage!

¹⁰⁵ Novi list br. 51 od 3. ožujka 1926: *Tarifski Odbor i Sušak*.

¹⁰⁶ Narodne novine br. 205 od 9. rujna 1926. i Novi list br. od 11. rujna 1926: *Nove željezničke tarife*.

¹⁰⁷ Novi list br. 217 od 21. rujna 1926: *Nova željeznička tarifa, Sušak, Bakar i Hrv. Primorje*.

¹⁰⁸ Novi list br. 230 od 6. listopada 1926: *Tarifa za pasivne krajeve i Gornje Primorje*.

Velikosrpska politika i talijanski iredentizam našli su zajednički interes usmjeravajući promet i gospodarske tokove u ona podučja koja su njima konvenirala, nanoseći pri tome nepopravljivu štetu gospodarstvu Sušaka.

Stečaj Banke i štedione za Primorje - Litoralke

Novčarsko poslovanje na Sušaku pretrpjelo je potres, koji je rezultat zakulisnih političkih igara velikosrpskih krugova, pri čemu se okoristila i talijanska strana. To je propast *Banke i štedione za Primorje*, popularno zvane *Litoralka*, do koje je došlo koncem 1926.

Čelnici Banke i štedione za Primorje, generalni direktor Mate Miletić, ravnatelj riječke podružnice i njezin poslovni ravnatelj Gino de Lasinio u razdoblju 1923-1926. prikrivali su poslovanje s gubitkom, kada se utvrdio deficit od 30 milijuna dinara. Oni su davali zajmove poduzećima bez kredibiliteta, gubili na konverziji lire u Rijeci, uzimali zajmove u Zagrebu i Rijeci.¹⁰⁹ Lasinio, brat fašističkog dužnosnika, dizao je zajmove koje nije vraćao.¹¹⁰ *Litoralka* se upustila u spekulacije s tršćanskom Jadranskom bankom, koja je propala, pa je radi pokrivanja gubitka kupila dionice Jadransko-podunavske banke u Beogradu, i to na njezin kredit. No trebalo je plaćati 18% (!) kamata godišnje, a umjesto dobitka kupnjom je ostvaren gubitak od 12 milijuna dinara, pa je beogradska banka zaradila na otplati neprofitabilnih dionica.¹¹¹ Jadransko-podunavska banka izvršila je udar na novčarske ustanove u prečanskim krajevima, što je bio dio velikosrpske politike gospodarskog uništenja Hrvatske, a u konkretnom slučaju uočljivo je i otjecanje kapitala prema Italiji.¹¹²

Postojala je lošija mogućnost stečaja¹¹³ te povoljnija "tihe" likvidacije potraživanja i banke. U drugom slučaju bilo je potrebno naći novčarske zavode koji će preuzeti isplatu obveza uz određene uvjete i omjere isplate. Ministar trgovine dr. Krajač zalagao se za prisilnu nagodbu i tihu likvidaciju više propalih banaka.¹¹⁴ Tome se usprotivila *Jadransko-primorska Banka* u Beogradu, upravo ona koja je

¹⁰⁹ Novi list br. 85 od 9. studenoga 1927: *Ravnatelji Banke i Štedione za Primorje u rukama pravde.*

¹¹⁰ Novi list br. 91 od 26. studenoga 1927: *Sušačka gradska štedionica.*

¹¹¹ Novi list br. 204 od 4. rujna 1926: *Damoklov mač nad Bankom za Primorje.*

¹¹² Novi list br. 281 od 7. prosinca 1926: *Korupcija Pp režima.* Uostalom, tisak je tvrdio da je jedan od razloga sloma Slavenske banke upletenost u korupcije i financiranje političara, poglavito samostalnih demokrata S. Pribičevića.

¹¹³ Novi list br. 8 od 22. siječnja 1927: *Situacija Banke i Štedione za Primorje sve kritičnija.*

¹¹⁴ Novi list br. 232 od 8. listopada 1926: *Ministar trgovine g. dr. Krajač za prinudnu nagodbu i tihu likvidaciju skrhanih banaka.* To su bile *Srpska Zemljoradnička Banka*, *Banka za Primorje i Slavenska banka*, jer će stečajem propasti 250 milijuna uloga uglavnom malih štediša.

bila sudionik sumnjivo nepovoljne novčane transakcije.¹¹⁵ Ministar trgovine dr. Krajač izjavio je da slom *Litoralke* znači “širom otvoriti vrata talijanskomu gospodarskomu prodiranju na sjevernom Jadranu.”¹¹⁶

Zaključno razmatranje

Iako je rad omeđen zbivanjima od 1918. do 1925, u zaključku se želi pokazati da i kasniji politički događaji dokazuju postojanje iredentističkih težnji spram Sušaka. Fašističke krugove resila je iznimna prevrtljivost. Iako su podržavali hrvatsku političku emigraciju i u demonstracijama na obali Rječine znali uzvikivati *Živjela Hrvatska!*, Mussolini je tvrdio da se uvijek divio Srbiji. Na izborima 1938. službena Italija dala je podršku Stojadinoviću, ali će isto tako biti spremna stupiti u pregovore s osobama iz kruga predsjednika HSS dr. Mačeka.¹¹⁷

Talijanska ekspanzionistička politika u Europi planira proširenje prema istoku. Mussolinijev cilj obnove Rimskog Carstva obuhvaćao je i zauzimanje srednjovjekovnih mletačkih pokrajina, u prvom redu Dalmacije. Razgovori grofa Ciana, talijanskog ministra vanjskih poslova, i predsjednika vlade Stojadinovića, vođeni u Belju i Beogradu 19-22. siječnja 1939, prema nekim autorima rezultiraju sporazumom da u slučaju rata Italija dobiva pravo pripojenja jadranske obale od Sušaka do južnije od Splita, s dijelom Gorskog kotara, a za zauzvrat bi ostatak Jugoslavije priznala kao Veliku Srbiju!¹¹⁸

¹¹⁵ Novi list br. 204 od 4. rujna 1926: *Damoklov mač nad Bankom za Primorje*. Prema navodima tiska zagrebačke banke: “*Praštediona*”, tj. *Prva hrvatska štediona, Jugobanka i Hipotekarna banka*, bile su spremne na likvidaciju, ali je Jadransko-podunavska banka izvršila predbilježbu uknjižbe na imetak nekih članova ravnateljstva *Litoralke*, čime je odvrtila druge od postupka likvidacije.

¹¹⁶ Novi list br. 232 od 8. listopada 1926: *Ministar trgovine g. dr. Krajač za prinudnu nagodbu i tihi likvidaciju skrhanih banaka*. Novi list br. 93 od 14. studenoga 1928: *Likvidacioni postupak Banke i Štedione za Primorje štetan po naše državljane*. Čak je i povoljnija varijanta rješenja afere s *Litoralkom* išla u prilog talijanske strane, ako se razmatra položaj njezinih vjerovnika koji su uloge držali u riječkoj podružnici zbog povoljnijeg tečaja preračunavanja krune i lire. Većina ulagača imala je uloge prije 1918. Npr. ako su oba ulagača 1910. uložila po 100.000 kruna, nakon propasti Austro-Ugarske 1918. odnos je bio 4:1, ili 25.000 dinara, ali Talijanu se priznavalo povoljnijih 0,40:1, tj. 40.000 lira, pa potraživanje Talijana iznosi 99.200 din, dok se vjerovniku iz Kraljevine SHS vrijednost isplaćuje u dinarima i iznosi 25.000 din.

¹¹⁷ Primorje br. 6 od 29. listopada 1938: *Što znači dr Maček, što dr Stojadinović?* Riječki dnevnik *La Vedetta* komentirao je političku situaciju na Sušaku: “*Izborna borba vodi se u znaku dva imena, Stojadinovića (JRZ) i Mačeka (HSS). Stojadinović znači jedinstvo, sigurnost, privredni i moralni napredak zemlje. Ime neposrednog hrvatskog tribuna znači sve protivno: razjedinjenje, pobjedu blijedih, ličnih interesa, svakovrsne međunarodne opasnosti, ekonomske teškoće i nered.*”

¹¹⁸ Tuđman, *Hrvatska*, knjiga II, 238-239; uz drugu literaturu i izvore navedene na tom mjestu vidi i Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, str. 290-291; Maček, Vladko, *In the Struggle for Freedom*, str. 186-187.

Od posebne je važnosti za razumijevanje duha iredentizma činjenica da pad Mussolinija, uspostava Badoglieve vlade i kapitulacija 1943. godine nisu izmijenili talijanske poglede na pitanje granica koje još nisu bile utvrđene.¹¹⁹ To je moglo otvoriti nove rasprave o statusu sušačke luke. Badoglieva vlada uglavila je vojnu kapitulaciju prema saveznicima, dok je Reichu objavila rat, a 13. listopada uključivanje u antihitlerovsku savezničku koaliciju.¹²⁰ Tito 2. prosinca 1943. upozorava da nova talijanska vlada pokušava očuvati teritorije,¹²¹ što sigurno ne čini bez britanske podrške.¹²² Kraljevina Italija slijedi prokušanu politiku iz I. svjetskog rata. Ugovor o kapitulaciji ne jamči Talijanima očuvanje granica, ali to se može razmatrati i obrnuto. Prijelazom na pobjedničku stranu i pružanjem pomoći saveznicima do konačne pobjede Italija može steći priznanje barem dijela krajeva anektiranih 1941. U ta područja može ući i Sušak.

Nakon kapitulacije među političarima, znanstvenicima i novinarima u oslobođenoj južnoj Italiji počinje rasprava hoće li se na poslijeratnoj mirovnoj konferenciji očuvati predratne granice s Jugoslavijom. Salvemini, Croce i grof Sforza, iako liberali, nadaju se tome, ne priznajući činjenicu da su se u II. svjetskom ratu odnosi među državama izmijenili.¹²³ Sforza, Croce, Sturzo, Nenni, predsjednici vlada Bonomi, Parri i De Gasperi "*ističu pravo Italije na Julijsku Krajinu*", a iredentisti ne prezaju postaviti pitanje Dalmacije. Umjereni političari, Peri i De Gasperi, spremni na "popuštanje", ostaju pri Wilsonovoj graničnoj crti u nadi da

¹¹⁹ Giron, Antun, Rijeka u Drugom svjetskom ratu (s obzirom na međunarodne odnose), Rijeka, god. I, sv. 1, Povijesno društvo Rijeka, str. 92 i 101, i tamo navedena literatura. Roosevelt i Churchill u Memorandumu sa sastanka u Quebecu, od 14. do 19. kolovoza 1943, daju uvjete primirja bez jamstva o očuvanju postojećih granica Italije. Uvjeti su ušli u *Ugovor o primirju (Short Armistice)* sklopljen 3. rujna te *Akt o kapitulaciji (Long Armistice)* od 29. rujna 1943. SAD pri izradi Memoranduma zagovaraju mogućnost da Trst, Pula i Rijeka postanu slobodne luke.

¹²⁰ Plovanić, Vojno-politička zbivanja u Rijeci u doba objavljivanja primirja između saveznika i Italije u rujnu 1943. godine (prilog istraživanju), Riječko područje u NOP-u od jeseni 1942. do kapitulacije Italije 1943. godine, Materijal sa znanstvenog skupa održanog 29. i 30. rujna 1986. u Rijeci, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i Općinski komitet SKH – Rijeka, pos. izd., sv. 24, Rijeka, 1988, str. 294.

¹²¹ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945, II, Savezni sekretarijat za inostrane poslove, Centar za informaciono-dokumentacione poslove, Jugoslavenski pregled, Beograd, 1988. i 1989, str. 26. Pismo generalnom sekretaru KPJ CK KP Albanije. Tito tvrdi da su: "...u pitanju Istre i drugih krajeva zainteresovane sve reakcionerne klike i da mi to pitanje nismo smeli ostaviti po strani posle sloma Italije, kada Badoljeva vlada pokušava da očuva sve ono staro."

¹²² Strčić, Petar, Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine, ICR, Biblioteka Dokumenti, sv. 1, Rijeka 1978, str. 26-27. Dr. Strčić u potpunosti je u pravu kada primjećuje da "*talijanska postfašistička, Badoglieva vlada sigurno nije bez britanskog znanja onako čvrsto ostajala na zahtjevima da se zaštite prava Kraljevine Italije koja je ona još uvijek polagala na Istru, Slovensko primorje, tadašnju Rijeku i druga područja na istočnoj, jugoslavenskoj obali Jadranskog mora.*"

¹²³ Smoldaka, Izabrani spisi, str. 165-166.

će na mirovnim pregovorima zapadni saveznici biti skloniji Italiji, koja će do tada ojačati međunarodne pozicije.¹²⁴

I nakon završetka rata demokršćanski tisak ne želi priznati promjene predratnih granica.¹²⁵ Sforza se vraća argumentima kojima se koristio nakon I. svjetskog rata spominjući njemačku opasnost koju će priječiti Italija. Ne ustručava se dociranja tvrdeći da je talijanska nazočnost na istočnoj obali Jadrana pitanje europske sigurnosti.¹²⁶ Ni 1946. ne odustaje od kombinacija predlažući da Trst i Rijeka pod talijanskim suverenitetom budu europsko sjedište UN.¹²⁷ Sforza nije osamljen. Talijanski političari se nadaju da će ih Zapad držati branom od komunizma, a obrazloženja zahtjeva ne temelje se na etničkim načelima i granicama iz 1920. i 1924, već se približavaju stavovima iz 1941.¹²⁸

¹²⁴ Mihovilović, Trst, str. 273-274. Strčić, Vanjskopolićka, str. 57. Podtajnik ministarstva vanjskih poslova Visconti-Venosta 15. kolovoza 1944. opetovano traži od saveznika da okupiraju Julijsku krajinu. Mihovilović, Trst, str. 280. Od umjerenijih stajališta navodi ono čelnika talijanskih socijalista i potpredsjednika vlade Pietra Nennija koji piše: "*Ne može se danas postaviti problem istočne granice (prema Jugoslaviji), kao da se nije dogodilo ništa, kao da smo mi u studenom 1918., s pobjedom iza leđa; mi smo naprotiv u svibnju 1945., a iza leđa imamo poraz, koji je uzrokovao, da smo izgubili ne samo rat od 1940., nego i onaj od 1915.*" Ali i on, iako sudionik španjolskog rata i jedan od vodećih članova antifašističke emigracije na istoku, podržava Wilsonovu graničnu crtu.

¹²⁵ Mihovilović, Trst, str. 275-276. Guido Gonella 16. listopada 1945. u demokršćanskom listu *Il Commento* odbija promjene Rapallske granice, jer bi 120.000 Talijana palo pod Jugoslaviju, a 60.000 Jugoslavena pod Italiju: "*Takve ogromne žrtve Italija ne bi smjela da podnosi, jer se ona godine 1914. do 1918. borila za oslobođenje i samih Jugoslavena ispod austrijskog jarma i jer je Rapallskim ugovorom bila povučena granica, koja predstavlja sporazumno rješenje.*"

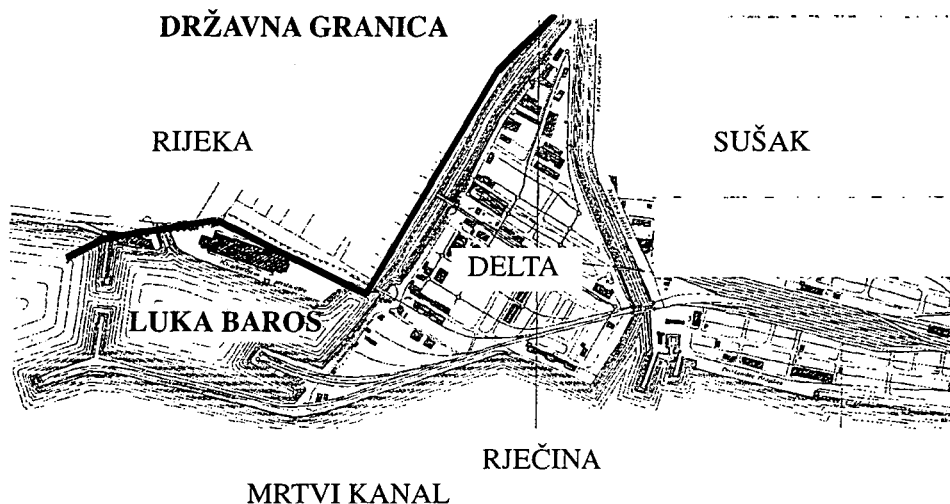
¹²⁶ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945, Savezni sekretarijat za inostrane poslove, Centar za informaciono-dokumentacione poslove, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Jugoslavenski pregled, Beograd, 1984, str. 71-72. Spominju se dobro poznati strateški razlozi: "*Dvadeset godina posle Rapala... nemačka lavina oborila se na evropske narode... Jugosloveni neka pomisle da bi kroz dvadeset godina mogla da se ponovi ista opasnost. ...Jugosloveni bi učinili sudbonosnu grešku, verujući da Italija, koju su upoznali pod groznim fašizmom, može oslabiti, kao trula Habsburška Austrija. Italija, koja je prošla kroz školu bola, zaprepastiće svet svojom obnovom.*"

¹²⁷ Mihovilović, Trst, str. 341. U *Corriere d'informazioni* 2. siječnja 1946. iznosi prijedlog "*da se od Trsta (razumije se, pod Italijom) stvori evopsko sjedište Ujedinjenih naroda... U tu svrhu mogao bi se izabrati samo Trst, ili pak Trst i Rijeka zajedno. To znači, da bi i Rijeka imala biti pod suverenitetom Italije.*" Ne skanjuje se bezobzirno ustvrditi: "*...talijanski i jugoslavenski narodi dali bi svijetu dokaza svoje zrelosti... Inače bi se u Trstu (a i na Rijeci, misli Sforza) vijala zastava - Italije*".

¹²⁸ Ibid., str. 361. Bivši predsjednik vlade Bonomi, u *Consulti* 14. siječnja 1946. traži Julijsku krajinu tvrdeći da samo Francuska i Italija mogu spasiti zapadnu civilizaciju. Proglašavajući Julijsku krajinu prvom brigom vlade, koja ne smije napuštati "*strateški interes ovoga problema*" "*jer je talijanska rasa kvalificirana da vlada tom zonom*". Zahtjevu je dodao: "*Postoje danas u Zapadnoj Evropi samo dvije zemlje, koje mogu da spasu zapadnu civilizaciju (Francuska i Italija, nap. Ž.B.)*" "*...nella mescolanza di razze cola verificatasi, gli italiani soni i meglio qualificati a governare quella zona.*" Teorija o supremaciji talijanske kulture bolje pristaje vremenima Mussolinija i Hitlera, a ipak ju je u najvišem organu vlasti izrekao poratni premijer. Nezadovoljstvo Wilsonovom crtom izrazio je i predsjednik vlade de Gasperi u *Consulti* 21. siječnja 1946: "*Ma la linea Wilson era la linea americana*".

Službena Italija nije izrazila žaljenje zbog počinjenih teritorijalnih posezanja, ni aneksije izvršene 1941.¹²⁹ Povjesničar A.J.P. Taylor jedan je od rijetkih stranih znanstvenika koji je u svojim radovima uočio problem isključivog okrivljavanja fašizma, iako iredentizam postoji neovisno o njemu.¹³⁰

Rad ocrtava negativnosti iz povijesti državnopravnih i političkih odnosa Italije i Hrvatske, ali isključivo sa svrhom njihova neponavljanja. Rasvjetljavanje povijesti mora služiti održavanju i poboljšavanju dobrosusjedskih odnosa država i naroda, koji su u izgradnji budućnosti upoznati, ali ne i opterećeni demonima prošlosti.

Razgraničenje Rijeke i Sušaka nakon 1924, zemljovid Državnog arhiva u Rijeci, JU-8, mapa 3. iz 1937.

¹²⁹ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1945, str. 333-334. Tito je kao predsjednik ministarskog savjeta u članku *Šta smeta i šta je potrebno da bi se uspostavili normalni odnosi između Jugoslavije i Italije* 17. prosinca 1945. tvrdio da je Jugoslavija 1945. pokušala ostvariti izravne pregovore s Italijom, u čemu nije uspjela. "Činjenica je da smo mi prvi pokušali uspostaviti direktan kontakt s talijanskom vladom... u početku neoficijelno, ispitati mogućnost direktnih pregovora između Italije i Jugoslavije... Italija nije do danas, odnosno poslije njene kapitulacije, pokazala nijedan miroljubivi gest ili dobru volju da prizna da je bila napadač a njena vojska okupator... da prizna opravdanost jugoslovenskih teritorijalnih zahtjeva... Talijanski službeni krugovi svu krivicu za rat i razna nedjela obično svaljuju na Musolinija i nekoliko njegovih najbližih saradnika."

¹³⁰ Mihovilović, Trst, str. 283, prema: Taylor, A. J. P., Trieste, London, 1945, str. 10. Taylor je napisao: "Italija nije čekala dolazak fašizma, da pogazi svečana obećavanja anektiranim Slavenima. Ta obećanja nisu bila ispunjena ni za vrijeme ustavnosti. Krivnju za loš postupak prema Slovincima i Hrvatima ne može se baciti na teret jedino fašista. Nju moraju dijeliti i Bonomi i grof Sforza i svaki liberalni parlamentarac. Sve kad bi i budućnost talijanskog liberalizma bila osigurana, slaba bi to bila utjeha za Slovence i Hrvate, da se vrate u dane 1920. godine. Talijanska vladavina nad Jugoslavenima nije imala primjera u Evropi sve do najgorih dana nacističke diktature... Talijani većine stranaka odobravali su iskorjenjivanje nacionalnosti kod Slovenaca i Hrvata pod talijanskom upravom."

Summary

Željko Bartulović: Sušak in the Relations Between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Italy (1918-1925)

The author explores the axis of Italian imperialism (*irredentism*) with the Serbian one policy of greater Serbia to the detriment of Croatia. In 1918 Rijeka and Susak became the parts of the State of Serbs, Croats and Slovenes, but were instantly occupied by the Italian army claiming the Agreement on Armistice with Austria – Hungary. Serbia did not protest the act although in a position to do so. D'Annunzio seized Baros and Delta in 1919 claiming they were integral parts of Rijeka.

After the Conference of Paris, the Kingdoms of Italy and of Serbs, Croats and Slovenes began bilateral negotiations. The Serbian part of the delegation was interested in demarcation towards the East while the Croatian – Slovenian one in the borders towards the West. The Agreement of Rapallo of 1920 provided for the establishment of the statehood of Rijeka but had unclearly defined its eastern borders. The secret notes exchanged between Trumbic and Sforza did not solve the question of Susak, since they were not recognized by Italy as obliging. By the Agreement of Saint Margaret of 1923 Italy recognized to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes sovereignty over Susak. By the Agreement of Rome of 1924 Rijeka was annexed by Italy while Baros and Delta by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The acceptance of the small part of the statehood of Rijeka equalized in the international opinion the responsibility of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Italy for dismembering.

By the allotment of the Austrian – Hungarian merchant fleet Italy received five times greater tonnage of vessels than the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Italians proposed, from 1919 to 1923, the establishment of an international harbor consortium by which the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes would lose control over Delta and Bartos.

The conventions of Nettun of 1925 were a Machiavellian trick by the Serbian side. They were signed at the time when Radic was compelled to recognize the Constitution of *Vidovdan*. After the assassination of 1928 the Assembly, without Croats being present, ratified the Conventions. By the railway tariffs the transport of goods to Susak became too expensive. Croats were employed only if they opted for Italy. The enterprises owned by Croats went bankrupt. The rights of the citizens of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes to use of their language and to have their own schools were violated. Creditors of Italian citizenship were privileged by a special exchange rate at the payment of debts.

Irredentism did not cease in 1943 but even after wards the pretensions of the post – fascist Italy to keep as much as possible of the territory populated by Croats and Slovenes have been clearly visible.

Key words: Susak, irredentism, Conventions of Nettun

Zusammenfassung

Željko Bartulović: Sušak in den Verhältnissen des Königreichs SHS und Italiens 1918-1925

In der Arbeit setzt sich der Verfasser mit dem Bündnis des Irredentismus und der grossserbischen Politik zum Schaden Kroatiens auseinander. 1918 werden Rijeka und Sušak ein Teil des Staates SHS (Staates der Serben, Kroaten und Slowenen), aber sie wurden vom italienischen Heer besetzt, welches sich auf den Vertrag über Waffenstillstand mit Österreich-Ungarn berief. Serbien hat sich auf den Vertrag nicht berufen, obwohl es dies konnte. D'Annunzio nimmt 1919 Baroš und Delta ein, da er sie für Bestandteile von Rijeka hält.

Nach der Pariser Konferenz führen Königreiche Italien und SHS bilaterale Verhandlungen. Der serbische Teil der Delegation ist an der Abgrenzung im Osten und der kroatisch-slowenische an den Westgrenzen interessiert. Der Vertrag von Rapallo sieht 1920 die Bildung des Staates Rijeka vor, indem es jedoch dessen Ostgrenzen unvollständig bestimmt. Die Geheimnoten von Trumbić und Sforza lösen die Frage des Sušak nicht, da sie Italien für unverbindlich hält. Italien erkennt mit dem Abkommen von Santa Margareta 1923 dem Königreich SHS die Souveränität hinsichtlich Sušak an. Mit dem Vertrag von Rom wurden 1924 Rijeka in Italien und Baroš und Delta ins Königreich SHS inkorporiert. Die Aneignung eines kleinen Teiles des Staates Rijeka machten vor der Weltmeinung Königreich SHS und Italien für die Zerstückelung gleich verantwortlich.

Durch die Teilung der österreichisch-ungarischen Handelsflotte bekommt Italien eine fünfmal grössere Schifftonnage als Königreich SHS. Von 1919 bis 1923 schlagen Italiener die Gründung eines internationalen Hafenkonsortiums vor, womit Königreich SHS die Verwaltung über Delta und Baroš verloren hätte.

Die Konventionen von Nettuno von 1925 sind ein perfides grossserbisches Spiel. Sie wurden unterzeichnet, als Radić gezwungen war, die sog. Verfassung von Vidovdan (St. Veittag) anzuerkennen. Nach dem Attentat von 1928 ratifiziert die Versammlung, ohne Kroaten, die Konventionen. Durch die Eisenbahntarife wird der Warentransport nach Sušak unrentabel.

Kroaten bekommen Arbeit, wenn sie für Italien optieren. Die Unternehmen im Eigentum von Kroaten werden vernichtet. Die Rechte der Staatsangehörigen des Königreichs SHS in Rijeka auf Sprachgebrauch und Schulung werden verletzt. Die Gläubiger-italienische Staatsangehörige haben das Recht auf begünstigten Kurs bei Schuldzahlung.

Der Irredentismus hat 1943 nicht aufgehört, es sind auch nachher die Bemühungen des postfaschistischen Italiens sichtbar, möglichst viel des von Kroaten und Slowenen bewohnten Territoriums zu behalten.

Schlüsselwörter: Sušak, Irredentismus, Konventionen von Nettuno

